

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Проблематика греко-варварських взаємин за доби грецької
колонізації Північного Причорномор'я у VII—V ст. до н.е.»

Виконав: студент II курсу магістратури

денної форми навчання

напряму підготовки

(спеціальності)

032 «історія та археологія»

Геращенко Пилип Сергійович

Керівник: к. і. н., доц.

Токарев Андрій Миколайович

Рецензент: к. і. н., доц

Литовченко Сергій Дмитрович

Харків – 2023

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія та Джерельна	9
1.2. Методологія та методика дослідження	21
Розділ 2. ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ АПОКІЙ ТА ВЗАЄМОДІЯ З ВАРВАРСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ	24
2.1. Свідчення про взаємини колоній з місцевим населенням.....	24
2.2. Грецькі апойкії та варвари Північного Причорномор'я	27
2.3. Етнографічні та археологічні знахідки VII -V ст. до н.е.	42
Розділ 3. СКІФИ ТА ЕЛЛІНИ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ НА БОСПОРІ	52
Розділ 4. ЄЛІЗАВЕТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ.....	68
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	76
РЕЗЮМЕ	93

ВСТУП

Елліністичні держави та колонізація земель Північного Причорномор'я є важелем змін сил в світі. Це – зміна торгівельних відносин, соціо-культурних аспектів, політичних альянсів, мовних, ідеологічних, релігійних та ще багатьох факторів які впливають на людство і сьогодні.

Актуальність на сьогодні складно перебільшити, а саме внесок грецьких колоній у варварські культури та навпаки варварів до грецьких колоній, їх культурний обмін. Цей період має безліч нюансів які ми досліджували, та ще будемо досліджувати не одне десятиріччя, бо нові археологічні знахідки, інформація, гіпотези, висновки з'являються щорічно і допомагають розумінню ситуації у світі на той час та його відображення на сьогодні. Дослідження передбачає комплексне вивчення та введення в науковий обіг матеріалу археологічних знахідок, аналіз історично-джерельної бази та їх співвідношенню до обставин.

Хронологічні межі роботи охоплюють середину VII— кінець V ст. до н.е. та розглядаються в публікаціях в основному як частина всього наукового матеріалу, а тематичне дослідження дозволить значно сфокусувати увагу саме на цьому проміжку часу. Це – період заснування грецьких колоній на теренах Північного Причорномор'я та перших контактів з варварськими народами того часу. Ці межі обумовлені початком пізніше доби еллінізму.

Територіальні межі: від Дунаю до Десни та від Західного Бугу та Дністра до Сіверського Донця. Грецькі колонії які опинились на цих теренах:

Ольвія (Ольбія) - розташовувалася на узбережжі Чорного моря, між річками Дністер і Буг. Тіра (Тірас) - розташовувалася на Кримському півострові, поблизу устя річки Тірас (Дністер). Херсонес (Херсонес Таврійський) -

розташовувався на південному узбережжі Кримського півострова, омивався водами Чорного моря. Пантікапей (Боспор) - знаходився на Керченському півострові, омивався водами Керченської протоки та Чорного моря.

Об'єктом наукового дослідження є історичний процес грецької колонізації Причорномор'я та взаємини з варварами від VII—V століття до нашої ери. Об'єктом є сама історична реальність, яку досліджують, зокрема, причини та мотиви колонізації, процес заснування та функціонування колоній, політичні, економічні та культурні взаємодії між греками та варварами, а також наслідки цих взаємин. Дослідження змін у поховальному обряді, а також у релігійних та торгівельних відносинах.

Предметом дослідження є відносини грецьких колоній з варварами. Дослідження спрямоване на аналіз історичних джерел, археологічних даних та академічних праць, щоб розкрити характер і особливості взаємин між грецькими колоніями та варварами у зазначений період. Предмет дослідження передбачає вивчення причин, процесу, типів взаємодії, відносин у галузі торгівлі, культури, політики, воєнної взаємодії, а також впливу цих відносин на обидві сторони.

Метою даної магістерської роботи є всебічний аналіз взаємин варварів та греків на теренах Північного Причорномор'я у зв'язку з основними етапами історичного розвитку полісів. Ретельне дослідження та аналіз відносин грецьких колоній на територіях Північного Причорномор'я з ціллю визначення політичних, економічних, соціокультурних та торгівельних аспектів цих взаємодій. Праця спрямована на вивчення основних факторів, що впливали на формування та розвиток відносин між грецькими колоніями та місцевими народами, включаючи скіфів, сарматів та інші етнічні групи. Дослідження передбачає глибокий аналіз археологічних джерел, епіграфіки, писемних документів та інших доказів для реконструкції взаємодій та визначення основних тенденцій у відносинах між грецькими колоніями та іншими народами. Результати дослідження сприятимуть глибшому розумінню історичного

контексту та зроблять свій внесок у вивчення культурного спадку та розвитку даної території.

Відповідно до поставленої мети виникає необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань:

1. Характер взаємин греків і варварів у Ольвії, Тірі, Херсонесу та Боспорі в період грецької колонізації (VII-V ст. до н. е.), оскільки залишається невизначеним, чи сприяли скіфи освоєнню греками берегів Боспору Кіммерійського та Північного Причорномор'я чи, навпаки, були для них серйозною проблемою чи навіть ворогом;

2. Вплив скіфів на формування єдиної Боспорської держави та особливості боспоро-скіфських відносин у VII-V ст. до н. е. (до 438 р.). Для цього періоду в історіографії тривають суперечки щодо причин і часу утворення держави на Боспорі, особливостей її політичної структури, про скіфський протекторат над Нимфеєм і т. д. Ми намагатимемося розглянути основні концепції, які існують у літературі, дослідити свідчення на користь кожної з них, зрозуміти, яку роль відігравали скіфи та варвари взагалі в політогенезі на Боспорі, чому вони в V ст. до н. е. зосереджують свою увагу на Нимфеї, і як цей феномен відбивається в археологічних та інших джерелах;

3. Розвиток греко-скіфських відносин при ранніх Спартокідах та вплив греків на скіфів та скіфів на греків у період економічного та культурного розквіту Боспору та Скіфії (середина VI – кінець V ст. до н. е.). У роботі будуть досліджені такі питання, як походження і характер влади Спартоکیدів, роль скіфів у розширенні території Боспорської держави. Особлива увага буде приділена економічним зв'язкам Боспорської держави і степової Скіфії. Існує велика кількість робіт, присвячених скіфським городищам, селищам і курганам, але з точки зору торгівельних та економічних контактів матеріал, що знаходить звідти, практично не досліджувався. У цьому контексті необхідно з'ясувати, які

товари потрапляли з Боспору в Скіфію та наскільки інтенсивними були їх торговельні контакти і як вони впливали на побут та культуру скіфів;

4. Політична ситуація на Північного Причорномор'я та в степовій Скіфії в другій половині VII – кінця V ст. до н. е. Роль взаємин для скіфів та греків, розвиток військово-політичних відносин між ними в зазначений період.

5. Розглянути історію вивчення питання та інтерпретації.

6. Проаналізувати джерельну базу.

7. Визначити характерні риси взаємин, ставлення, передумови.

8. Проаналізувати археологічні знахідки та їх причинно-наслідкові зв'язки.

Основною новизною даної магістерської роботи є:

Розширення наявних знань, а саме – виявити нові факти, інформацію та археологічні джерела, які раніше використовувалися недостатньо. Використання даних з археологічних розкопок, аналіз джерел, які раніше були недостатньо досліджені та їх інтерпретація з новим поглядом може допомогти у вивченні цього питання майбутньому.

Виявлення нових взаємозв'язків та інтерпретацій, а також їх розгляд.

Контекстуалізація відносин – розуміння відносин грецьких колоній на тлі історичного, географічного та етно-культурного контексту.

Висвітлення проблематики питання за для концепту усунення застарілих поглядів.

При написанні роботи були використані загальні та спеціальні наукові **методи**: описовий, статистичний, порівняльний.

Архівні дослідження: Дослідження архівних документів та історичних джерел, таких як листи, договори, документи про торгівлю тощо, для збирання інформації та реконструкції подій.

Аналіз літературних джерел: Дослідження історичної літератури, долучаючи стародавні тексти, хроніки, історіографічні праці та інші джерела, що містять відомості про відносини грецьких колоній.

Археологічні дослідження: Розкопки археологічних пам'яток, збір артефактів та аналіз матеріальних слідів задля отримання археологічних доказів про присутність грецьких колоній та їх взаємодії з іншими народами.

Компаративний аналіз: Порівняльне вивчення відносин грецьких колоній з відносинами інших держав того часу, що дозволяє з'ясувати спільні та відмінні особливості.

Географічний аналіз: Використання географічних даних для реконструкції територіальних меж грецьких колоній, визначення впливу географічних умов на їх розташування та взаємодію.

Соціокультурний аналіз: Дослідження соціальних та культурних аспектів взаємодії грецьких колоній включає аналіз релігійних, соціальних та етнічних впливів. Це долучає до вивчення релігійні обряди, міфологію, мову, соціальних структури, торгівельних звичаї та культурний обміні між греками та іншими народами.

Комплексний аналіз джерел: Використання комплексного підходу до аналізу різних типів джерел, таких як археологічні, писемні, епіграфічні, для створення більш повної та об'єктивної картини відносин грецьких колоній.

Геополітичний аналіз: Вивчення політичного впливу грецьких колоній на регіон та їхню геополітичну позицію у відношенні до інших народів та держав того часу.

Критичний аналіз джерел: Критичне оцінювання достовірності та надійності історичних джерел, зокрема археологічних та писемних, для забезпечення точності та обґрунтованості дослідження.

Історіографічний аналіз: Вивчення історіографічних джерел та підходів до вивчення відносин грецьких колоній, що дозволяє оцінити розвиток дослідження цієї теми.

Використовуючи метод дедукції та індукції, аналітичний метод, логічний метод, історико-генетичний метод, історико-порівняльний метод, метод аналогії, структурно-функціональний аналіз, ретроспективний метод, історіографічний метод та всі перелічені вище ми більш ретельно вивчили питання для подальшого дослідження.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел, літератури та резюме.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення історії античного Північного Причорномор'я загалом, через географічне положення регіону переважно вивчається вітчизняними та російськими антикознавцями. Вони досягли найбільших успіхів у цій справі та на них не можна не посилатись. Дослідження творів античних авторів, в яких містяться відомості про греків і скіфів на Боспорі та усьому Північному Причорномор'ї почалися ще в першій половині XIX століття. З того часу проблемою взаємин греків і скіфів займалися десятки дослідників, було написано багато монографій та статей. У цьому огляді будуть згадані автори, твори яких займають важливе місце в історіографії цього питання і найчастіше використовуються в даній роботі.

1.1. Історіографія та джерельна база

Велику частину роботи займає дослідження Боспору, тому на ньому буде акцентована увага. Видатним вченим до революційного періоду, який поклав основи вивчення історії Боспору, був філолог-класик, історик і епіграфіст академік В. В. Латишев.¹ У короткому нарисі історії Боспорського царства він торкнувся проблеми греко-скіфських відносин. Його публікації першого збірника написів Північного Причорномор'я² та свідчення античних авторів про Скіфію і Кавказ³ були дуже важливими для подальшого її розвитку.

Автором першої фундаментальної праці, присвяченої Боспору і Скіфії, був М. І. Ростовцев. У монографії «Скифия и Боспор»⁴ він надав оглядовий, але дуже

¹ Латишев В. В. ПОНТИКА. СПб., 1909.

² Латишев В. В. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae (IOSPE) СПб. 1885-1901.

³ Латишев В. В. Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis. СПб., 1893-1906.

⁴ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л. 1925; Rostowzew M. Scythien und der Bosphorus. Berlin, 1931.

детальний аналіз, хоч й інтерпретований, усіх доступних на той момент джерел (окрім нумізматичних) за темою Боспору. У цій роботі використані його описи знахідок зі скіфських царських курганів.

У середині ХХ століття визначальною монографією з історії Боспору це – «Боспорське царство» В. Ф. Гайдукевича.⁵ Ця монографія охоплює всю історію цього державного утворення від появи греків на берегах протоки Боспор Кімерійського до кінця римського періоду. У цьому фундаментальному дослідженні автор визнає греко-варварську специфіку Боспорського царства та докладно розглядає основні «скіфські» аспекти на всіх етапах боспорської історії, користуючись, насамперед, творами античних авторів та археологічними даними, отриманими в ході розкопок античних міст і їх некрополів.

Наступним дослідником, чиї праці заслуговують уваги, є В. Д. Блаватський. З його ім'ям пов'язане введення в науковий обіг важливих концепцій та теорій щодо різних періодів історії Боспору. Найбільш повно вони розкриті в монографії «Пантикапей. Очерки истории столицы Боспорского царства»⁶, численних статтях і публікаціях результатів археологічних розкопок Пантикапею, Фанагорії та інших апокій та полісів.

У другій половині ХХ століття велике значення отримують публікації, присвячені аналізу археологічних та епіграфічних джерел. Слід виокремити роботи Г. А. Цветаєвої⁷, Л. Ф. Силантьєвої⁸, Т. В. Блаватської⁹, Ю. Г. Виноградова¹⁰, Н. Л. Грач¹¹, Е. В. Яковенко¹² та багатьох інших. Велике значення

⁵ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М., 1949; Gajdukevic V. F. Das Bosporanische Reich. Berlin, 1971

⁶ Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора, М., 1964.

⁷ Цветаева Г. А. Курганный некрополь Пантикапея // МИА. 1957. № 56

⁸ Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея. // Некрополи боспорских городов // МИА. 1959. № 69.

⁹ Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до н. э. М., 1959; она же Посвящение Левкона I // РА. 1993. № 2.

¹⁰ Vinogradov Yu. G. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Verlag Philipp von Zabern. Mainz, 1997 // РА, 2000. № 3; Виноградов Ю. Г. Левкон, Гекатей, Октамасад и Горгипп (Процесс интеграции Синдики в Боспорскую державу по новелле Полиэна (VIII, 55) и votивной эпитафии из Лабриса). // ВДИ. 2002. № 3.

¹¹ Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. М., 1999.

¹² Яковенко Э. В. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. Киев, 1970.

для нас мають публікації матеріалів із скіфських курганів Північного Причорномор'я – Солохи¹³, Товстої могили¹⁴, Чортомлику¹⁵, Огузу¹⁶, Мелітопольського кургану¹⁷ та інших. Найважливіші знахідки з більшості скіфських курганів північнопричорноморського регіону були коротше оглянуті в монографіях Н. А. Онайко¹⁸, а також В. А. Іллінської¹⁹ та А. І. Тереножкіна.

З праць виокремлюються монографії Ф. В. Шелова-Коведяєва²⁰ та Є. А. Молева²¹, статті Ю. Г. Виноградова²² та В. П. Толстікова²³. У цих роботах триває вивчення греко-скіфських відносин та боспоро-скіфських зокрема. Було, наприклад, поставлене питання про протекторат скіфів над Нимфеєм, досліджені причини формування єдиної держави на Боспорі в контексті взаємин зі скіфами, обговорений комплексний підхід до вивчення історії Боспору та варварських племен.

Сумні наслідки досліджень, які змушені обґрунтовувати історичність стародавнього історичного запису, щоб виправдати його власне існування, полягають у тому, що всі аргументи та «докази» стають циклічними за своєю природою, з мітками та визначеннями, взятими безпосередньо з інтерпретації історичного запису, а самі «докази», що підтверджують таку інтерпретацію, підтверджуються їх інтерпретованою згодою з історичними записами.

¹³ Манцевич А. П. Курган Солоха. Л., 1987.

¹⁴ Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ, 1979.

¹⁵ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Киев, 1991.

¹⁶ Болтрик Ю. В., Фіалко Э. О. Огуз – курган скіфского царя конца IV в. до н. э. // Золото степу. Археологія України. Киев, 1991.

¹⁷ Покровская С. Ф. Мелитопольский скифский курган // ВДИ, 1955. № 2. С. 191-199.

¹⁸ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н. э. // Археология СССР. Свод археологических источников. М., 1966. Вып. Д1-27; она же Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-II вв. до н. э. // Археология СССР. Свод археологических источников. М., 1970. Вып. Д1-27.

¹⁹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н. э. Киев, 1983.

²⁰ Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI-IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 г. М., 1985.

²¹ Молев Е. А. Политическая история Боспора в VI-IV вв. до н. э. Нижний Новгород. 1997.

²² Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы развития полиса. М. 1983. Т. 1. С. 375-401; он же. Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху // История Европы. М. 1988.

²³ Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства (опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V в. до н. э.) // ВДИ 1984. № 3.

На закінченні XX – початку XXI століття зросла кількість досліджень, присвячених історії Боспору та його контактам із скіфами. Продовжувались публікації написів²⁴ та нових археологічних знахідок, з'являлися праці, що наприкінці XX – початку XXI століття зросла кількість досліджень, присвячених історії Боспору та його контактам із скіфами. Продовжувались публікації написів та нових археологічних знахідок, з'являлися праці, що присвячені не лише великим міським центрам, але й невеликим містам Боспору²⁵ та містам, які раніше навмисно не вивчалися²⁶. Велике значення отримали дослідження боспорської хори²⁷ та нового нумізматичного матеріалу²⁸. Все це дозволило розкрити важливі аспекти та моменти розвитку Боспору²⁹, більш глибоко вивчити соціальні та політичні відносини в цьому державі, включаючи її взаємини із скіфами.

Серед фундаментальних праць декількох останніх десятиліть важливе місце займають праці Ю. А. Виноградова, основні ідеї котрого викладені та відображені у колективній монографії «Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху»³⁰. Він поетапно розглядає еволюцію та розвиток греко-варварських контактів, характеризуючи ситуацію на Боспорі в кожний окремий період його історії. Ю. А. Виноградов особливу увагу приділяє матеріалам з боспорських курганів варварської знаті, що датуються класичним і ранньоелліністичним проміжком часу Ця робота є своєрідним підсумком всього попереднього вивчення відносин греків і скіфів на теренах Північного Причорномор'я.

²⁴ Соколова О. Ю., Павличенко Н. А. Новая посвятельная надпись из Нимфея // *Hyperboreus* 2002. Vol. 8.

²⁵ Масленников А. А. Малые и малоисследованные города античного Боспора, Тула, 2004.

²⁶ Молев Е. А. Боспорский город Китей. Симферополь-Керчь, 2010.

²⁷ Масленников А. А. Эллинская хора на краю Ойкумены. Сельская территория европейского Боспора в античную эпоху. М. 1998.

²⁸ Анохин В. А. Монетное дело Боспора. Киев, 1986; он же История Боспора Киммерийского. Киев, 1999.

²⁹ Зубарь В. М., Зинько В. Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // *БИ*, вып. XII. Симферополь-Керчь, 2006.

³⁰ Виноградов Ю. А. Боспор Киммерийский // *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. СПб, 2005.

Незважаючи на те, що тема даної роботи досить детально розроблена в історіографії, вона потребує подальших досліджень, оскільки багато аспектів залишаються без висвітлення, суперечливими або маловивченими, чи навпаки – дивно інтерпретованими. Оглядових праць, які б поєднували в собі велику частину джерел з проблеми греко-скіфських взаємин, практично немає, тим паче на теренах усього Північного Причорномор'я, а не лише Боспору.

Увага більшості дослідників була сфокусована, передусім, на вивченні саме Боспорської держави, її міст та поселень на аграрній периферії. Щодо скіфів, їх розглядали ізольовано, поза контекстом боспорської історії, оскільки вивчення скіфської проблематики на Боспорі обмежувалося, головним чином, публікацією матеріалів зі скіфських курганів та окремих скіфських поховань.

Для вирішення цих завдань у нас є задовільна кількість джерел, передусім, літературних та археологічних. Основою джерельної бази цієї роботи є свідчення античних авторів. Більшість з них належать авторам більш пізнього часу, ніж час тих подій, про які вони розповідають, тому необхідний критичний підхід до таких повідомлень. Можна припускати, що багато їхніх відомостей виходять, скоріше за все, з трудів місцевих хронографів, які до нас не дійшли.

У роботі використовуються свідчення Геродота (484-425 до н.е.), Демосфена (384-322 до н.е.), Есхіна (389-314 до н.е.), перипл псевдо-Скілака (356 або 338-335 до н.е.), авторів елліністичної епохи – Діодора Сицилійського (бл. 90-30 до н.е.) і Страбона (бл. 64/63 до н.е. – бл. 24/23 н.е.), римських письменників – Плінія Старшого (23-79 н.е.), Діонісія Перієгета (I-II ст. н.е.), Клавдія Птолемея (бл. 90 – бл. 168 н.е.), Полієна (II ст. н.е.), Лукіана (бл. 120-180 н.е.) і ранньовізантійських авторів – Стефана Візантійського (527-565 н.е.), Йордана (500-560 н.е.). Багато уривків з їх творів опубліковані В. В. Латишевим³¹.

³¹ Латышев В. В. *Scythica et Caucasica...*

З урахуванням фрагментарності та обмеженої кількості свідчень античних авторів, особлива увага приділяється епіграфічним, нумізматичним і археологічним джерелам. Для нашої роботи важливе значення мають дані нумізматики, зокрема монети Пантікапея, Фанагорії, Німфея, Гермонасси, Ольвії та інших міст.³²

Дуже великий джерельний матеріал надає археологія. Це сліди пожеж і руйнувань у містах і на хорі, пов'язані з нападами варварів, залишки оборонних споруд і знахідки з городищ, селищ, курганных могильників, а головне, з некрополів міст. Серед них важливе місце займає курганный некрополь Пантікапею, зокрема знатні скіфські кургани в його околицях, «царські» кургани Придніпров'я, курганный некрополь Німфею, де виявлено ряд скіфських поховань, рядові захоронення скіфів на Керченському півострові та знахідки з городищ. Вони дозволяють відтворити картину військових, економічних, соціальних та культурних відносин між греками та скіфами.

Уся концепція «скіфології» та «сарматології» знаходиться в основі проблеми і повинна бути розібрана цеглинка за цеглинкою в його цілісності, щоб уможливити появу дійсної археології євразійського степу. Ця концепція створила психологічну основу для теорії про існування «єдності» в ранніх кочових культурах, які населяли степи від Дунаю до Монголії.

Стосовно самого слова «скіф», воно часто поширюється на кочових родичів скіфів, які залишилися в Центральній Азії. Однак у своєму точному контексті термін «скіф» слід застосовувати лише до племен, які оселилися на окремій території. Такі ярлики, як саки, сауромати, сармати, алани і навіть скіфи, є підозрілими, оскільки вони не є остаточними археологічними термінами і не застосовуються до жодної матеріальної культури, яку можна чітко ідентифікувати та незалежно перевірити на основі систематичного археологічного аналізу. Ці мітки походять не з археологічних культур, а

³² Зограф А. Н. Античные монеты. М., 1951; Анохин В. А. Монетное дело...

повністю з інтерпретацій, зроблених відповідно до давніх історичних текстів; такі тексти менш ніж чіткі у визначенні матеріальної культури, способу життя та конкретного географічного регіону, який розрізняє етикетки.³³

Північне Причорномор'я зазвичай вважається політичним і культурним утворенням і розглядається як таке в науці. Насправді вона складається з трьох досить різних (географічно та історично) областей: регіон Ольвії та її околиць у північно-західному Причорномор'ї; Херсонес, його хора і західний Крим; і, нарешті, Боспорське царство, розташоване у східному Криму та на Таманському півострові.

Ці три території відрізнялися своїм політичним і культурним розвитком, зокрема стосунками з місцевим населенням і кочовими племенами, які були постійно присутніми.

Наприкінці сьомого — на початку шостого століття до нашої ери, коли більша частина Середземномор'я була вже заселена, греки звернули увагу на Чорне море й заснували на його берегах численні апойкії, таким чином перетворивши його, так би мовити, на «Greek pond³⁴».

До другої чверті VI століття до нашої ери по обидва боки Керченської протоки, відомої в давнину як Кіммерійський Боспор, було засновано ряд грецьких колоній (переважно мілетських). Спочатку політично незалежні, ці апойкії були об'єднані в якусь державу близько 480 р. до н.е

³³ Spencer M. Robinson с.3-5 висловлюю свою думку щодо інтерпретацій у яких криється величезна проблематика досліджень в цілому, не тільки скіфів чи еллінів. Він вважає що «Without context, there can be no valid interpretation of a site». с. 9 Без контексту не може бути правильної інтерпретації. Автор взагалі доволі категоричний відносно дослідження. Проте з ним важко сперечатись. Кожна гіпотеза народжує нову теорію зазвичай без гарної аргументації.

³⁴ Maya Muratov «Greek Religion in the Northern Black Sea: The Case of the Bosporan Kingdom» 2015. (грецький ставок)

Починаючи з кінця V століття до нашої ери, сусідні території з їх негрецьким населенням поступово були додані до цього володіння. Згодом населення Королівства складалося з греків з Іонії та з інших міст навколо Чорного та Середземного морів, а також різних корінних племен, відомих нам з літературних та епіграфічних джерел. Боспорське царство було одним із ранніх прикладів держави зі змішаним населенням греків і варварів, яке мало, принаймні до перших століть нашої ери, повністю еллінізоване, але все ж складне культурне середовище.

Стосовно концепції культурного, а особливо релігійного, синкретизму. Між греками та варварами саме ці питання залишаються однією з найбільш гостро обговорюваних, але практично нерозв'язних проблем науки, присвяченої Північному Причорномор'ю. Ідея про те, що грецькі колоністи вступили в тісний контакт з місцевим населенням відразу після свого прибуття, і що сильні взаємні впливи можна було помітити ще наприкінці шостого століття до нашої ери, була загальною в радянській науці і час від часу зберігається в нещодавніх працях³⁵.

По-перше, ми напрочуд мало знаємо про етнічну ситуацію на обох берегах Боспору. Загальна думка полягає в тому, що ці землі були малозаселені, і що грецькі апоїкі були засновані на незайнятих територіях. Археологічні дослідження поки що не виявили жодних археологічних залишків, які безпосередньо передували грецькій окупації. Однак назви корінних осілих племен, що проживали в прилеглих районах, дійшли до нас з літературних джерел, таких як Гекатай Мілетський, Геродот, Страбон, Діодор, а також з боспорських написів. Серед цих племен майоти, традиційно розміщені вздовж східного узбережжя Азовського моря (давні майоти), були, цілком імовірно, не етносом, а групою племен, які проживали там. Наразі на території, пов'язаній з майотцями, ідентифіковано близько двохсот поселень³⁶.

³⁵ Ustinova, Y. 1999. «The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God» 3c

³⁶ Ustinova, Y. 1999. «The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God» 4c

Проте майотська матеріальна культура була досить нескладною, і ми практично нічого не знаємо про релігійні вірування цих людей. Що стосується інших згаданих племен — торетоїв, дандаріїв, псесоїв — то їх місцезнаходження абсолютно невідоме, і вони продовжують залишатися «археологічними фантомами». Найближчими сусідами греків на Таманському півострові були сінди. На даний момент з ними можна пов'язати лише одне поселення «Лабріс» та його некрополь.

Таврські поселення VII—V століть до н.е. тяглися від самого південного кінця Криму вздовж південно-східного узбережжя до Отуз, трошки не досягаючи Феодосії. Встановлено, що Геродот дуже точно виміряв (очевидно, з моря) це таврське узбережжя протяжністю у 130 км і порівнював його з узбережжям Тарентської затоки від давнього Тарента до мису Япигіон, також рівним 130 км. Серед чисельних географічних назв тут згадується «місто Ніконія³⁷». Біля устя Тири розташована вежа, яку називають Неоптолемовою, і село, відоме як Гермонактова. Якщо податися вгору по ріці на сто сорок стадій, то по обидві сторони зустрінуться міста: одне - Ніконія, а інше, ліворуч, Офіусса; мешканці берега цієї ріки говорять, що місто зустріне на шляху на сто двадцять стадій.

Псевдо-Арріан чи Анонімний автор (VI ст. н.е.): «Від Гавані Ісіаків до містечка Ніконія 300 стадій, 40 миль; від містечка Ніконія до судноплавної ріки Тири 30 стадій, 4 милі³⁸». Досліджуючи різних письмові джерела, де згадується важливий для нас пункт, виникає щонайменше три проблеми.

Перша - аутентичність його назви. У Страбона вона пишеться як «Ніконія» (NIKONIA), у пс.Скілака, пс.Арріана та Птолемея - як «Ніконій» (NIKONION), у тексті з Тири — «Ніконеон» (NIKONEON). І це ми не враховуємо також очевидних спотворень у середньовічних переліках.

Друга проблема - політичний, соціальний і економічний статус протягом існування цього населеного пункту. Як видно з поданої таблиці, у більшості

³⁷ Strabo, VII, 3, 16

³⁸ Ps. Arr., 87

випадків його визначено як «ΠΟΛΙΣ» - «місто», і тільки у Псевдо-Арріана - як «ΧΟΡΙΟΝ». Значення цього терміну зазвичай перекладається як «містечко». Але є й інші розуміння цього слова: місце, земельна ділянка, маєток, фортифікаційний пункт, село, поселення. Такі визначення зазвичай пояснюються тимчасовими змінами в статусі того чи іншого пункту³⁹. Стосовно Ніконії це досить чітко можна простежити. Як відомо, у грецьких авторів, що писали про поліс, він розглядався передусім як певним чином організована спільнота людей, громадянський колектив⁴⁰, і тільки потім - як урбаністичне поселення⁴¹. Саме тому найбільш близьким до оригіналу є переклад В.П. Яйленко, де в повідомленні Псевдо-Скіллака спочатку даються загальні відомості про грецькі «міста» - «в скіфській землі», де, як ми знаємо, міст не було, а потім окреслюється їх політичне положення «поліси».

Ніконій, спочатку названий «πόλις» - «місто», потім визначений лише як «τόν τοπον» - «це місце», а його мешканці як «ἐγυλιπόντες» та «κατοικοούντες», що означає «населення, що залишило місто» (і тут навіть не місто) і загубивше власну регулярну і суверенну громадянську спільноту⁴².

І, нарешті, третя проблема. Практично одночасно з публікацією текстів авторів зародилась і наукова дискусія про відповідність античних назв і конкретних археологічних пам'яток. Стосовно Нижнього Подністров'я, наприклад, місцезнаходження такого найбільшого і відомого пам'ятника, як Тіра, було остаточно встановлено лише після розкопок Е.Р. Штерна в Акермані.

«За таврами знову живуть скіфи: частково далі на схід на морському узбережжі, а частково на заході Кімерійського Боспору і озера Меотіди до річки

³⁹ Зубарев И.Г. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. М. 2005

⁴⁰ Herod., VIII, 61; Thuc., VII, 77, 7

⁴¹ Кошеленко Г.А. 1980. Полис и город: к постановке проблемы // ВДИ. № 1.

⁴² Виноградов Ю.Г. 1999. Истрия, Тира и Никоний, покинутый и возрожденный // НЭ. XVI. М. С. 50-71.

Танаїс⁴³». Це повністю підтверджується археологічними даними про розміщення таврів і скіфів в Криму та на Керченському півострові. Таври займали велику територію гір і узбережжя, а царські скіфи — степові простори та частину узбережжя на сході від давньої Феодосії. Поступово відбувалася асиміляція туземного населення скіфами.

Першими народами Скіфії, які Геродот почав перелічувати, рухаючись на північ від Ольвії, були калліппіди та алазони, чи алізони. «Від торгівельного міста борисфенітів, що становить найбільш центральний пункт у всій приморській Скіфії, першими живуть калліппіди, які представляють собою елліно-скіфів. Вище їх живе інший народ, який називається алазонами. Як алазони, так і калліппіди в усьому ведуть такий самий спосіб життя, як і скіфи, але хліб вони сіють і вживають в їжу лук, часник, чечевицю та просо». «Народи ці (калліппіди, алазони, пахарі та неври) живуть вздовж річки Гіпаніса на захід від Борисфена.» Археологічні пам'ятки тих степів, які наближаються до Ольвії на захід від Дніпра, досить рідкісні. Постійні поселення землеробів в цих краях виявлені біля моря, вздовж лиманів і в самих низовинах Дніпра. Межа землеробських поселень визначена І.В. Яценком приблизно на V століття на Нижньому Дніпрі приблизно біля 100 км від устя Борисфена. Межа між калліппідами та алазонами не визначена Геродотом. Археологія майже безсила допомогти тут, оскільки в степах віддалено від моря пам'яток так само мало, як і в землі скіфів-кочівників в Приазов'ї. Можливо, що, говорячи про «скіфський спосіб життя», Геродот більше мав на увазі степних алазонів, ніж землеробських калліппідів, які змішалися з прибережними греками.

За походженням калліппіди можуть бути нащадками якихось кочових племен кіммерійського часу, частково осілих на землю після втрати просторих дніпровських пасовищ, зайнятих «хоробрішими та численнішими» царськими скіфами. Географічно калліппіди розташовувались в середній частині «Ісконної Скіфії» та вочевидь, були підкорені скіфами в першу чергу. Західними

⁴³ Геродот IV

прибережними сусідами калліппідів були тірити, які жили в усті Тіри. А.І. Мелюкова відносить греко-фракійське за антропологічним обліком населення Дністровського лиману також до калліппідів.

Виходячи з погано опублікованих результатів обмежених розкопок, проведених у 1950-х роках, здається, що до другої чверті п'ятого століття сінді були повністю еллінізовані⁴⁴. У східному Криму досі не виявлено слідів догрецької окупації, і жодні корінні племена не були та не пов'язані з цими землями. Однак ці території могли контролюватись на відстані. Через близькість до євразійського степового поясу ця територія періодично зазнавала напливів кочових племен індоіранського походження, яких зазвичай називають скіфами. Схоже, що з самого початку і протягом усього свого існування грецькі апойкії мусили взаємодіяти з цими кочовими скіфами. Як свідчать недавні археологічні дослідження боспорських міст, ці зустрічі часто носили зовсім не мирний характер⁴⁵.

1.2. Методологія та методика дослідження

Методологічна база та методи нашого дослідження цілком логічно виникають з окреслених цілей та завдань. Для будь-якого історичного дослідження обов'язковим є принцип історизму – розгляд явищ лише у контексті епох коли вони мали місце. У цій роботі ми намагались максимально прискіпливо дотримуватись цього базового принципу уникаючи свідомих і

⁴⁴ Горончаровський та Іванчик 2010: 224, 230

⁴⁵ Толстиков і Муратов 2013: 182-3

несвідомих намагань «осучаснення» нашим розумінням фактажу у поясненні сутності подій та явищ минулого.

По-перше, критика джерел, як зовнішня, так і внутрішня, дозволила нам скласти загальне розуміння принципів роботи з джерелами по цій темі: логічний ланцюг їх появи, характерні особливості відображення об'єкту та предмету дослідження і ступінь довіри яку слід надавати тим чи іншим джерелам.

По-друге, стосовно джерел, можна сказати що надто мала кількість об'ємних джерел з представленої теми обмежувала наші дії. У більшості випадків висновки у цьому дослідженні побудовані у формі теорій та гіпотез, через мізерний обсяг історичної інформації яку ми маємо. Через це – ми послуговуємось принципом позитивізму та намагались вести дослідження у межах цієї парадигми не забуваючи про критичне мислення та спираючись не лише на своє бачення проблеми, а доходячи до «першого каменю» дослідження.

По-третє, під час дослідження ми використовували загальнонаукові, конкретно-наукові методи та спеціально-історичні методи. Серед загальнонаукових методів ми використовували методи аналізу та синтезу. Можливість застосовувати у нашому дослідженні теорію та методи суміжних наук надає нам принцип міждисциплінарності.

Переходячи до менш абстрактних методів дослідження, першим слід відзначити історико-генетичний метод, за допомогою якого ми мали змогу прослідковувати причинно-наслідкові зв'язки у появі греків на території Північного Причорномор'я, розвитку взаємин досліджуваного контингенту у означених хронологічних межах та не простих суспільно-політичних умовах.

За допомогою принципу системності ми розглянули існування досліджуваного контингенту як безперервний взаємопов'язаний процес від їх виникнення та протягом існування довжиною у декілька сторіч.

Вкрай важливим для нас виявився історико-порівняльний метод. Ми використовували його протягом усього дослідження. Порівнюючи відносини

між колоністами та варварами у різних територіальних межах. Це не зовсім створює принцип типології, проте це вже відкриває новий простір для подальшого дослідження.

Зі спеціально-історичних методів ми використали також текстологічний метод. Цей метод ми використовували у процесі пошуку окремих згадок про цікаві нам греко-варварські відносини у найрізноманітніших текстах та подальшій інтерпретації контексту цих згадок.

Ми проводили дослідження в певних етапах. На першому етапі дослідження ми займалися збиранням джерельної бази, необхідної задля виконання мети. Для цього опрацьовували відповідну бібліографію та провели пошукову роботу. На другому етапі ми проаналізували доступну нам інформацію. На цій базі був складений план праці та почали складати цей текст. Підсумковим етапом ми зробили – висновки, результати з отриманих даних з використанням перелічених вище методів. Наданий нами комплекс літературної та джерельної баз, методологічного апарату та чіткого розділення праці на логічнопов'язані етапи дозволив досягти наших задач та, як наслідок, мети дипломної роботи.

Як висновок до цього розділу варто повторно підкреслити вкрай фрагментарну та різноманітну джерельну базу дослідження. Історіографія питання, у свою чергу, майже позбавлена комплексних праць, багато праць суворо детальні, а джерела розмиті. Через це виникають багато різних теорій, які у свою чергу накопичуються та інтерпретуються у щось більше, що у результаті приводить до суперечок між теоріями та дослідженнями, що заважає подальшим дослідженням. Ця характерна риса спонукає нас відмовлятися від більшості концепцій та використовувати концентроване критичне мислення та першоджерела.

У цій ситуації може порадувати лише наявність декількох статей авторів яких майже вичерпно розглянули окремі аспекти цього дослідження. У такому

стані ми вимушені були будувати теорії та припущення стосовно більшості аспектів існування стосунків між греками та варварами. Проте наявність спеціально-історичних та конкретно-наукових методів, дозволяє отримати із бідного комплексу джерел та літератури корисний для історичної науки результат.

Розділ 2. ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ АПОКІЙ ТА ВЗАЄМОДІЯ З ВАРВАРСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ

2.1. Свідчення про взаємини колоній з місцевим населенням.

Очевидно, що грецькі поселенці не жили ізольовано, а постійно взаємодіяли з різними не греками, коли налагоджувалися початкові економічні та політичні зв'язки. Згодом чимало цих не греків осіло неподалік або навіть в апойкіях, оскільки деякі їхні території були включені до Боспорського царства. Приблизно на початку четвертого століття до нашої ери виникла нова культурна ідентичність, яку можна назвати боспорською.

Курган Майська, Археологічна пам'ятка, відома як Майський курган, розташований на вершині вулканічного пагорба поблизу Фанагорії в азійському Боспорі. Під час археологічних розвідок у 1960-х роках було виявлено залишки споруди, яку перші дослідники та вчені вважали то скарбницею, то античним храмом⁴⁶. Розташування цієї святині було не випадковим. Його особливістю є природна розколина (12 м завдовжки, майже 2 м завглибшки та 3 м завширшки), оточена двома діючими грязьовими вулканами. Святилище майже не розкопано, але ця щілина була заповнена численними вотивами, включаючи 1164 теракотові фігурки. Переважаючими типами серед цих статуєток були жіночі протоми (теракотові бюсти, виготовлені в одній формі), найчастіше пов'язані з Деметрою та Корою. Усі статуєтки були місцевого виробництва. На основі ретельного аналізу всіх знахідок встановлено, що знайдені в розколині теракоти датуються серединою V – серединою III століття до нашої ери, тоді як святилище діяло до першого століття до нашої ери. Залишається незрозумілим, чи щілину використовували як фавісу (резервуар для викинутих дарів — власності божеств — із святилища), чи віруючі самі відкладали свої вотиви в щілину. Якщо Деметра та Коре-Персефона справді були головними божествами, яких тут шанували,

⁴⁶ Марченко 1963

отвір у землі між двома жерлами грязьових вулканів здається найлогічнішим місцем для жертвоприношень.

Афродіта на азійському та європейському Боспорі. Схоже, що всі святилища, пов'язані з грязьовими вулканами, які ми тут розглянули, були пов'язані з жіночими божествами хтонічного характеру, про що свідчать присвятні написи і численні теракотові фігурки. Подібним чином культ Афродіти з Апатуру, ймовірно, також мав хтонічну конотацію та міг бути пов'язаний із феноменом грязьових вулканів. Хоча цей культ засвідчений по обидва боки протоку, він, здається, був набагато більш поширеним в азійському Боспорі (Таманський півострів). Особливий інтерес представляють присвятні написи, що містять наступні епikleзи: Афродіта Уранія (CIRB 972), Афродіта Уранія Володарка Апатурса (*Aphrodite Ourania Apatourou medeousa*; CIRB 31, 35, 75, 971, 1111), Афродіта Апатуріада (CIRB 1045). Страбон згадує два місця в азійському Боспорі, пов'язані з цим культом: «Апатурс, святилище Афродіти» і «визначний храм Афродіти Апатурс» у Фанагорії (Strab. 11.2.10). Потім він намагається пояснити етимологію цього епikleзу, пов'язуючи його з грецьким словом *arate* («зрада») через таку історію: одного разу велетні напали на богиню в цьому районі, і щоб покарати їх, вона закликала Геракла і сховалася його в печері. Коли нетерплячі велетні прибули, щоб їх прийняла богиня в печері, вона віддала їх одного за одним Гераклові, щоб він був убитий «шляхом зради». Походження цього міфу неясно. Це можна вважати одним із «колонізаційних» міфів, через які греки претендували на чужі території⁴⁷. З іншого боку, через еротичний і комічний підтекст історії — Афродіта, яка заманює велетнів у печеру — було припущено, що Страбон міг фактично використати текст пантоміми (різновид комічної театральної вистави) як джерело за його оповідання⁴⁸. До цього дня невідомо ані місцезнаходження Апатурса, ані точне походження культу. Існує популярний аргумент, що Афродіта Уранія була злиттям богині скіфського та/або синдо-майотського походження з грецькою

⁴⁷ Malkin 1987: с 90

⁴⁸ Тохтасьєв 1983

богинєю.⁴⁹ На жаль, немає доказів на підтримку цього припущення, і воно було спростовано.

Дійсно, малоімовірно, що культ Афродіти на Боспорі мав щось спільне з таємничою і досить невловимою «великою богинею» майотів, чи сіндів, чи скіфів⁵⁰. Досі ніде на Таманському півострові не виявлено жодних слідів синдо-майотських святилищ, а стосунки зі скіфами — принаймні протягом перших двох століть існування апойкії — були здебільшого конфронтаційними.

Крім того, практично нічого не відомо про релігійні вірування скіфів. Наші обмежені джерела на цю тему — Геродот, і до нього слід ставитися дуже обережно. Два уривки в його «Історії» використовуються як докази «скіфського зв'язку» з культом Афродіти. У першому уривку (Hdt. 4.8-9) викладається одна з версій походження скіфів, де змієнога жіноча осіб заманює Геракла в печеру і згодом народжує йому трьох синів, один з яких стає прабатьком усіх скіфів. У другому уривку (Hdt. 4.59) скіфська богиня Аргімпаса порівнюється серед інших божеств з грецькою Афродітою. Хоча асоціації між жіночим божеством і печерою/ущелиною очевидні, цього явно недостатньо, щоб постулювати грецько-варварський зв'язок у культі Афродіти на Боспорі. Інтерпретувати можна по-різному, тому виникають різні теорії, які не слід відразу приймати за дійсність.

Підсумковуючи певну інформацію, можна сказати, що оскільки греки досліджували нові території в Північному Причорномор'ї, вони, безперечно, вступали в різноманітні контакти з різними народами, як осілими, так і кочовими. Вірогідно, вони зазнали певного впливу чи тиску деяких нових релігійних ідей і навіть могли прийняти та адаптувати деякі з них для власного використання. Однак існує дуже мало доказів на підтримку твердження про те, що на релігійні переконання поселенців вплинуло місцеве негрецьке населення.

⁴⁹ Устинова 1999 с.29-53 ; Шауб 2007: с.80-123

⁵⁰ Кошеленко 2010: 379

Жодного переконливого прикладу греко-варварського релігійного синкретизму ще не знайдено, принаймні до перших століть нашої ери.

2.2. Грецькі апойкії та варвари Північного Причорномор'я

Від початку цього розділу ми розглянемо стосунки між варварами та ольвійськими греками. Також неможливо відокремити свідчення про зміст новели про Анахарсиса, який свідчить, що скіфи царського роду відвідували Ольвію вже на початку VI ст. до н. е. і могли тривалий час там перебувати.

Тут вони здобували потрібні їм знання і оволодівали грецькою мовою, щоб потім у випадку потреби спілкуватися з еллінами з різних полісів. Дружні стосунки з грецькими колоністами скіфи використовували для поїздок в міста Еллади на попутних грецьких кораблях, а в окремих випадках могли найняти й корабель. Через те що скіфи не мали свого флоту, а морський шлях до грецьких полісів був найшвидшим й найзручнішим. Те, що Анахарсіс плыв до Еллади на ольвійському кораблі, ми розуміємо з опису його подорожі в новелі.

Елліни-мореплавці у дальніх плаваннях йшли переважно вздовж берегів і не раз зупинялися. Не випадково Анахарсіс був присутнім на святі в Кізику, що, як і Ольвія, був колонією мілетян. Тут моряки могли розраховувати на дружній прийом перед виходом у Понт, окрім того, скіф виконав у Гілеї, що межувала з володіннями Ольвії, свою обітницю влаштувати свято на честь Кібели⁵¹.

Тепер з упевненістю можна зробити висновок, що скіфські володарі посилали до Афін своїх підданих для служби у допоміжних військах. Ці скіфи прибували до Афін на кораблях, що відпливали з грецьких колоній.

Слід розглянути таку людину як Скіл та свідчення про його дії. Що до родини Скіла, скіфського царя, інформація що до нас дійшла говорить, що деякі

⁵¹ М.В. Скржинська «До взаємин скіфів із греками в Північному Причорномор'ї» 2017р.

ольвіополіти добре розуміли та знали не лише скіфських володарів, але й були обізнані про їхню найближчу рідню. Одним з таких греків був згаданий Геродотом ольвіополіт Тімн, довірений царя Аріапіфа. Напевно, від нього й ідуть відомості про шлюби між династіями, що відбувались між скіфськими царями з гречанками. Аріапіф мав дружину з Істрії, а Скіл — з Ольвії.

Практика подібних династичних шлюбів існувала не одне століття. Аппіан (Mithr. 108) розповідає, ніби Митридат, коли просив скіфів про воєнну допомогу, відіслав до них своїх доньок, аби вони стали дружинами скіфських правителів. Династичні шлюби у давні часи були одними з кращих засобів створення дружніх політичних та економічних зв'язків між різними народами. Серед нечисленних подібних свідчень щодо Північного Причорномор'я назовемо укладений з ініціативи боспорського царя шлюб його доньки з царем сіндів Гекатеєм (Polyaen. VII, 55).

В ольвійській історичній новелі розповідалось про те, як скіфський цар Скіл постійно відвідував Ольвію, залишаючи за містом своє військо. Він пересувався Ольвією без охорони, балакав і одягався у грецьке вбрання, мав розкішний будинок, дружину гречанку і шанував грецьких богів. Зокрема прилучився до таїнств Діоніса, служителі якого проходили містом в урочистій процесії. Хтось з ольвіополітів провів кількох скіфів на міську оборонну стіну, звідки було добре видно, як цар іде у вакхічній процесії. З цього слідкує що давні греки навмисно сіяли розлад між скіфами. Дії царя скіфів викликали обурення серед його воїнів і вони повстали проти Скіла, а його зведений брат очолив їх. Скіл відбув у Фракію, і його зведений брат Октамасад попрямував туди з військом. Війни вдалось уникнути завдяки угоді про обмін знатними персонами. Фракійський цар видав скіфам Скіла, а ті передали йому брата Ситалка. Позбавляючись суперника, Октамасад відрубав голову зведеному братові Скілу. З цього виникає гіпотеза, що у ті часи влада переходила не до дітей царя, а до його братів.

Греки здавна пили разом зі скіфами про це ще в VI ст. до н. е. Анакреонт писав, що під час банкету він прославлятиме Вакха, але без скіфського буйства і криків. У греків, якщо вони вже хотіли випити вина міцнішого, існувало навіть прислів'я «налий по-скіфському!» (Her. VI, 84; Athen. X, 29).

Повертаючись до самого царя, можна враховувати достовірними свідчення про те, що Скіл знав грецьку мову, адже він активно спілкувався з ольвіюполітами і вшановував деякі грецькі звичаї. Як що цар скіфів володів їх мовою, то й багато його довірених осіб могли на ній не спілкуватись та можливо навіть писати. Це підтверджується однією археологічною знахідкою.

На території давньої Фракії, де Скіл шукав прихистку у Сіталка, знайдено золотий перстень з ім'ям «Скіл» і зображенням скіфської богині, що сидить на троні й тримає в долонях дзеркало. Подібне зображення є на золотій діадемі і нашивних бляшках IV ст. до н. е.⁵² Ю.Г. Виноградов⁵³ переконливо довів, що перстень належав згаданому скіфському царю, тому що напис на прикрасі датується часом життя Скіла. Вчений зробив аналогії з написанням літер на ольвійських лапідарних і керамічних речах другої половини V ст. до н. е. Це наводить на думку, що перстень зроблений у Ольвії.

Перстень Скіла належить до найдавніших свідчень того, що скіфи царського роду замовляли ювелірам з Греції чи полісів Північного Причорномор'я вироби з дорогоцінних металів. У курганах царів і знатних скіфів знайдено велика кількість виготовлених еллінськими майстрами прикрас, різноманітного посуду, парадної зброї й інших предметів із золота і срібла. Деякі з них були сплачені скіфами, а інші були за замовленням грецьких правителів як дипломатичні подарунки ватажкам своїх войовничих сусідів⁵⁴. У багатьох цих виробах простежується бажання виконати те, що сподобається і буде зрозумілим майбутньому власнику. Це може стосуватися деталей декору і особливої форми

⁵² Scythian gold 1999, № 440, 441

⁵³ Ю.Г. Виноградов 1980, с. 93—94

⁵⁴ Алексеев 2003, с. 248

предмета. Такою є відома золота пектораль, розкішна нагрудна прикраса з зображенням фігур скіфів і тварин. Коштовна річ входила до парадного одягу вождів, наприклад, як того, що похований в кургані Товста могила. Грецькі ковалі-ювеліри виготовляли для скіфів також вишуканий посуд, як от срібна чаша з Гайманової могили із зображенням на ній двох скіфів за бесідою, або вази з курганів Солоха і Куль-Оба, які прикрашені сценами з деяких скіфських міфів.

У той же час замовники мали намір отримати дорогоцінні вази грецького вигляду, але прикрашені запропонованим ними сюжетом. Гарним прикладом є срібна амфора традиційної грецької форми з Чортомлицького кургану, горішній фриз якої демонструє грецький епічний сюжет з прирученням кобили, що, мабуть, віддано служила героєві. Ювелірні вироби згаданих форм майстри декорували ілюстраціями різних частин скіфського епосу. Для цього художнику переказували зміст на грецькій мові потрібного епізоду. Вірогідно, посередником у таких замовленнях був довірений скіфського царя, що володів скіфською мовою.

Не випадково Тімн зміг дізнатися для Геродота про родовід Анахарсіса, який зберігався у пам'яті скіфів царського роду. Такий грек-дипломат також міг провести коваля-ювеліра чи його підлеглих до скіфів, служити йому перекладачем і домовитися, щоб хтось позував для потрібної сцени. Жінки не дуже часто трапляються на зображеннях; це, мабуть, відбиває основний зміст скіфських міфів і бажання замовників бачити ілюстрації певних епізодів сказань. Згадані твори мистецтва вражають точністю зображень обличчя, зачісок, костюмів і жестів. Тому можна вважати, що грецькі ювеліри їздили до скіфів таборів. Вірогідніше саме там майстер міг спостерігати всі стадії приборкання коня і спираючись на це та виконаних з натури ескізів зробити фриз на Чортомлицькій амфорі⁵⁵.

⁵⁵ Скржинская 1998, с. 223—237

Повертаючись до самої Ольвії та Скіла, ми розуміємо, що близько до стін міста знаходилося скіфське військо⁵⁶, що могло за велінням царя спустошити якщо не саме місто з його потужними укріпленнями, то принаймні сільську округу та маленькі поселення. Дуже вірогідно, домовлятися на прийнятних умовах не завжди вдавалось, тому в V ст. до н. е. через загрозу грабунків на хорі Ольвії на кілька десятків років майже зникають сільські поселення⁵⁷. Хоча, у вимогах царів не йшлося, як вважають деякі сучасні дослідники, про скіфський протекторат над Ольвією, але якусь данину варварам, греки час від часу сплачували⁵⁸.

Стосовно етнічного складу населення хори Ольвії, спочатку слід відзначити важливі питання у проблематиці етнічної складової населення Ольвійського поліса від самого початку давньогрецької колонізації Нижнього Побужжя та впродовж його існування протягом кількох століть залишаються актуальними й зараз. Особливо це стосується давньої історії Ольвії. В сучасній науці наявні два протилежні погляди щодо вирішення цієї проблеми, а як наслідок, існують і дві концепції дослідницьких шкіл – Санкт-Петербурзька та Київська⁵⁹, що по-різному інтерпретують характер та взаємобаланс греко-варварських відносин на теренах Надчорноморщини.

Представники так званої «варварської» школи Санкт-Петербургу продовжують базувати свої дослідження на традиційних поглядах XIX – початку XX століття, котрі були повністю сформовані у 1940–50-х рр., коли ще не було чітко сформульоване саме поняття хора Ольвійського поліса. Відзначимо, що в Російській імперії, як і надалі, у вирішенні етнічних питань панувала тенденція надання в питаннях етносу «визначальної ролі» місцевим, «автохтонним»

⁵⁶ Скржинська 2017, с. 8

⁵⁷ Ольвия 1999, с. 94, 95

⁵⁸ Ольвия 1999, с. 152–154.

⁵⁹ Крыжицкий С.Д. 2007. О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI–V вв. до н.э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. – Запорожье. – С. 18–25.

етносам та, іноді, штучного визначення їх визначних позицій в культурно-історичних процесах, що на тлі заідеологізованості тогочасної історичної науки змушувало дослідників Ольвії та її хори іноді робити дивні історичні і етнокультурні реконструкції⁶⁰.

Відбитки цієї тенденції простежуються й на поглядах представників сучасної «варварської школи». Так, використовуючи античні літературні джерела, переважно «Скіфський логос» Геродота, дослідниками здійснюються спроби «щось змінити» в традиційній основі давньогрецького колоніального суспільства, посиляючись на особливості його розвитку в умовах Північного Причорномор'я. Багатьом особливостям надається занадто підвищена увага та іноді майже випускається з поля зору той факт, що об'єктом вивчення все ж є грецька колоніальна громада чи взагалі інша тематика.

Що стосується археологічних знахідок та інтерпретації, у якості «традиційно варварських» подаються окремі компоненти, як то землянкова архітектура перших поселенців та ліпна кераміка, начебто непритаманні давнім грекам. На цій базі складаються етнічні та соціально-політичні моделі Ольвійської держави, згідно з якими переважну більшість населення полісу складали варвари – скіфи, фракійці, елліни, змішані з варварами шляхом сумісних браків⁶¹ та загалом еллінізоване місцеве населення з туманною етнічною складовою⁶².

Більш сучасними, такими, що базуються на археологічному дослідженні Ольвії та масштабних дослідженнях пам'яток її хори в 70–90-ті рр. минулого та початку нового тисячоліття, є погляди представників Київської школи. Вони базуються на комплексному підході у вирішенні етно-соціальних питань та

⁶⁰ Буйських С.Б. 2007. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. – № 1. – С. 66–77.

⁶¹ Соловьёв С.Л. 2000-а. Из истории полисов Нижнего Побужья: Борисфен и Ольвия // Античное Причерноморье. – СПб. – С. 94–111.

⁶² Марченко К.К. 1980. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – № 1. – С. 131–143. Марченко К.К. 1999. К проблеме греко-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье V–IV вв. до н.э. (сельские поселения Нижнего Побужья) // Stratum plus. – № 3. – С. 145–172.

аналізі археологічного знахідок, епіграфічних і нарративних джерел. Згідно розробок науковців Київської школи, переважну більшість мешканців Ольвійської держави від початку колонізації Нижнього Побужжя складали греки-іонійці⁶³. В той же час відмічається початкова єдність самого іонійського колоніального населення та не відкидається можливість присутності на просторі полісу певних частин вихідців з місцевих скіфів та фракійців, що за різними обставинами були залучені до менталітету давньогрецького укладу життя⁶⁴. Тобто київським науковцям властивий пошук консенсусу щодо вирішення цієї проблеми так само, як і видатному санкт-петербурзькому досліднику Я.В. Доманському, що розумів наскільки далекими від науки установки на проголошення вирішальної ролі варварів у житті надчорноморських полісів, або, навпаки, неприпустимість будь-якої присутності варварів на їх території⁶⁵.

Так чи інакше, але майже всі найбільш важливі показники матеріальної та духовної культури вказують на те, що титульним етносом на хорі Ольвійського поліса, як і в місті, був еллінський⁶⁶, а місцевий варварський контингент був, безперечно, втягнутим до сфери грецької економіки, культури та побуту і суттєво не впливав на розвиток античної цивілізації в Нижньому Побужжі. З початку колонізації регіону Ольвійський поліс був майже автономним. Особливості життєдіяльності міста були обумовлені специфікою його еволюції в умовах віддаленості від основного ареалу скупчення античних держав. Ці особливості знайшли найбільше відображення на культурному комплексі. Вони постали продуктом власної еволюції античних традицій, а не наслідком

⁶³ Крижицький С.Д. 2001. Ольвія і скіфи у V ст. до н.е. До питання про «скіфський протекторат» // Археологія. – № 2. – С. 21–36. Крыжицкий С.Д. 2006. О критериях присутствия варваров в составе населения ранней Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. – М. – С. 231–235.

Буйских С.Б. 2004. К началам сакральной истории Ольвийского полиса // БФ. – Ч. 2. – СПб. – С. 83–89.

⁶⁴ Крижицький С.Д. 2001. Ольвія і скіфи у V ст. до н.е. До питання про «скіфський протекторат» // Археологія. – № 2. – С. 21–36. Крыжицкий С.Д. 2006. О критериях присутствия варваров в составе населения ранней Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. – М. – С. 231–235.

Буйских С.Б. 2007. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. – № 1. – С. 66–77

⁶⁵ Доманский Я.В. 1981. Ольвия и варвары в V в. до н.э // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. Цхалтубо II. – Тбилиси. – С. 157–163.

⁶⁶ Буйских С.Б. 2009. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПіК. – Вип. XV. – Запоріжжя. – С. 225–247.

варварського впливу⁶⁷. Підкріпленням останньому є й аналіз матеріалів з сільських некрополів. Наголосимо, що особливо в цьому питанні є певні наукові суперечки, пов'язані з різною локалізацією частково дослідженого ще у 1911 р. М. Ебертом так зв. Марицинського могильника та, загалом, підкурганних поховань пізньоархаїчної – ранньокласичної доби на античних некрополях Ольвійської хори. Це – Матросівський, Південний та Північний некрополі біля с. Прибузьке, Дідова Хата, Лупареве. Виділяємо, що цілком логічними на певному етапі досліджень можна вважати погляди науковців щодо підкурганних поховань Аджиголу, які дійсно дещо нагадують лісостепові та степові, та виділення особливого осередку скіфської культури⁶⁸, або в приольвійську групу скіфських пам'яток⁶⁹. Ця думка сформувалася з застарілих поглядів на хору Ольвійського поліса, до виходу в світ у 1970–80-х рр. підсумкових результатів нових масових досліджень ольвійських апокій⁷⁰ на початку систематичного дослідження давньогрецьких некрополів хори⁷¹. Нові дослідження некрополів VI–V ст. до н.е. спонукали ще раз роздивитися висновки вчених, що займалися скіфологією стосовно підкурганних поховань Аджиголу, та приймати думку, висловлену ще В.В. Лапіним⁷² та підкріпленої палеоантропологічними висновками А. Шліца⁷³, що ці могили були залишені греками з іонії та загалом сумніватися про існування так званого локального варіанту скіфської культури в межах аграрної території Ольвійської держави⁷⁴. Натомість, запропоновано розглядати наявність підкурганних поховань на ольвійських сільських некрополях не в етнічній, а в соціальній площині, як свідчення певної

⁶⁷ Крыжицкий С.Д. 1994. Ольвия и варвары (проблема влияний) // Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Тез. докл. VII междунар. научн. конф. – Ростов-на-Дону. – С. 18–19.

⁶⁸ Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.П., Скорый С.А, Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. 1986. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. – К.

⁶⁹ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. 1983. Скифия VII–IV вв. до н.э. – К. Кадеев В.И. 1973. Об этнической принадлежности скорченных погребений Херсонесского некрополя // ВДИ. – № 4. – М. – С. 110–116.

⁷⁰ Крыжицкий С.Д. 1994. Ольвия и варвары (проблема влияний) // Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Тез. докл. VII междунар. научн. конф. – Ростов-на-Дону. – С. 18–19.

⁷¹ Снитко І.О. 2015. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н.е. – К.

⁷² Лапин В.В. 1966. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К.

⁷³ Schliz A. 1913. Beiträge zur prähistorischen Ethnologie. II. Die Grabhügel auf dem Gute Maritzyn // Prähistorische Zeitschrift. Bd. V. Heft 1–2. – S. 114–148.

⁷⁴ Снитко І.О. 2015. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н.е. – К.

різноманітності майна та соціуму населення полісу, починаючи з архаїчного проміжку часу⁷⁵. Ця думка є найбільш логічною. Вона базується на повному аналізі знахідок сільських некрополів VI–III ст. до н.е., які мають прямі аналогії в некрополі Ольвії, інших центрах грецької ойкумени та взагалі відповідають давньогрецькій ритуально-обрядовій тенденції.

Варварська концепція розгляду Аджигольського некрополя не зникла та має своїх прибічників серед кола вчених, які займаються скіфологією⁷⁶. Нажаль, дослідники майже не приділяють належної уваги сучасним історичним та соціально-політичним розробкам у колі вивчення особливостей розвитку Ольвійського поліса V ст. до н.е. і надається перевага технологічним нюансам. Так, дослідження продовжують базуватись на хибному ствердженні Г.Ф. Дебеца, що побудування курганів начебто не типові у давньогрецькій поховальній тенденції⁷⁷, та на особливостях ям з дерев'яними спорудами які мають схожі знахідки в степу та лісостепу, а також характерні скіфам. До того ж, використовуючи аналогії як з варварського ареалу, так і з некрополів грецьких полісів, будуються концепції безпідставного варіювання особливостями поховального ритуалу у вигляді інгумації та кремації⁷⁸. Цей концепт не враховує, що в історичних реаліях античної епохи та тісних греко-варварських контактів, методи інтерпретації окремої знахідки, або групи артефактів, які використовуються вченими для попередніх стадій розвитку суспільства, для античної епохи є малопридатними⁷⁹.

Що до грецької курганної процесії з доби бронзи свідчить ще Гомерівський епос та чисельні археологічні підтвердження⁸⁰. Спираючись на результати

⁷⁵ Снитко І.О. 2015. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н.е. – К.

⁷⁶ Гребенников Ю.С. 2008. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н.э.). – Николаев.

⁷⁷ Дебеч Г.Ф. 1948. Палеоантропология СССР. – М. – Л. 1948.

⁷⁸ Гречко Д.С. 2010. Курганы конца VI – середины V в. до н.э. Нижнего Побужья: греки или скифы? // «Древности». – Вып. 9. – Харьков. – С. 116

⁷⁹ Крыжицкий С.Д. 2007. О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI–V вв. до н.э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. – Запорожье. – С. 18

⁸⁰ Снитко І.О. 2011. Підкурбанні поховання некрополів хори Ольвії VI–V ст. до н.е. // Археологія. – № 1. – С. 11–22.

нещодавніх досліджень, вважається, що курганний тип поховань був розповсюджений в античному світі та мав особливе поширення в Анатолії, Лідії, Східній Греції, Західному та Північному Понті⁸¹. Існує гіпотеза, що на просторі Північного Причорномор'я, тенденція зведення курганів отримала додаткові причини на тлі нових міфологічних уявлень, в процесі ознайомлення греків з новою культурою, ідеологією місцевих племен і особливостями їх поховальних особливостей⁸².

Що до ямних поховальних споруд з деревиною, то вони традиційно, були притаманні з давніх часів не тільки еллінам, а й багатьом європейським етносам. Вони імітували звичайні землянки перших колоністів. Це саме стосується й скіфських ямних інгумацій лісостепу. Отже, спорудження тих чи інших типів поховань слід вважати явищем окремим та індивідуальним, розгляд якого в етнокультурній цілісності повинен бути у контексті наявної в тому чи іншому районі синхронної архітектури жилих комплексів, природних ресурсів та економічного рівня розвитку суспільства⁸³. Ще, багатьма сучасними дослідниками не беруться до розгляду топографічні особливості розташування античних некрополів Нижнього Побужжя. Систематичний, заздалегідь продуманий, цивілізований характер їх розміщення стосовно зон, шляхів та аграрних територій, що практикували греки і в інших регіонах ойкумени теж не береться до уваги⁸⁴. Навіть основи територіального розміщення некрополів та створення курганів впродовж шляхів між окремими поселеннями, утворення гігантських спільних некрополів для населених пунктів певних мінірегіонів говорять нам про грецьку ритуальну культуру населення хори Ольвійського полісу.

⁸¹ Lungu V. 2010. Greek – Ionien Necropoleis in the Black Sea area: Cremation and Colonisation // *Archaic Greek Culture: History, Archeology, Art and Museology*. BAR International Series. 1350. Oxford: Edited by Foxit Reader Copyright (C) by Foxit Software Company, 2005–2007 For Evaluation Only. – P. 51–53.

⁸² Крыжицкий С.Д. 1993. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К. С. 57

⁸³ Сокольский Н.И. 1969. Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья // *САИ*. – Вып.: Г 1-17.

⁸⁴ Снитко І.О. 2015. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н.е. – К

Відзначимо й деякі особливості в поховальній методиці, що належать до певних районів хори. В некрополі біля Лагерної коси поховані, на відміну від інших місцевостей поліса, переважно ховались з положенням голови на захід. Окремо слід відзначити, що в різних поселеннях Греції домінувала різна орієнтація – західна, як то було у Афінах, або східна, як ховали у Мегарах. В Халкіді у VI ст. до н.е. жінок ховали головою на схід, а чоловіків на захід⁸⁵. Що до тенденцій, або притаманної грекам можна вважати широтну – як східну, так і західну орієнтації поховань. Що до апокій Північно-Західного Причорномор'я та безпосередньо Ольвії, то тут східна орієнтація з архаїчного часу складає більше ніж 85% всіх комплексів. Виділяється вона й надалі⁸⁶. Така сама тенденція характерна і для некрополів периферії⁸⁷.

Переважає західна орієнтація небіжчиків в мікрорегіоні Лагерної коси, в безпосередній близькості від святилища Ахілла на Бейкуші, можливо, є підтвердженням гіпотези А.С. Русяєвої, що до району устя Березанського лиману з часів початку колонізації заселявся контингентом, який походив з певної області Іонії, де культ Ахілла був в особливо вшановувався⁸⁸ та якому була притаманне саме західноорієнтоване трупопокладання, найвірогідніше, в контексті культу героя як «царя в царстві мертвих». Вірогідно, саме така орієнтація похованих є додатковим джерелом про початкову гетерогенність греків, що заселяли Нижнє Побужжя на різних етапах колонізації. Що стосується гетерогенності грецького населення хори Ольвії та сусіднього ольвійського прикордоння свідчать антропологічні дослідження з Кошарського некрополю, де окрім основного середземноморського (греки), північного (варварського), антропологи виділяють невеличкий, але достатньо виразний вірменоїдальний тип, який пов'язують зі змішаним складом грецьких поселенців⁸⁹. Окремо

⁸⁵ Папанова В.А. 2006. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской. – К.

⁸⁶ Папанова В.А. 2006. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской. – К.

⁸⁷ Снитко І.О. 2015. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н.е. – К.

⁸⁸ Русяева А.С. 1975. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. – К. – С. 180

⁸⁹ Kaczanowski K., Kosydarski A., Niedzwiecka E. 2008. Results of 1998–2004 anthropological studies at an ancient burial site at Koshary (the Ukraine) // Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies – 2006. – Krakow. – P. 61.

необхідно звернути увагу на ливарні форми для виготовлення посудів у так зв. «звіриному стилі» з Аджиголу, яка склалася в наслідку багатьох суперечок та була одним з аргументів прибічників варварської локалізації підкурғанного поховання. За Ю.С. Гребенніковим, воно належало реміснику варвару⁹⁰. Але не зважаючи на це, не враховувалось вже саме негативне відношення скіфів до ремісницької діяльності. Крім того, вказана форма виготовлена з вапняку і не може бути використана в справжньому ливарництві. Вона є своєрідним взірцем такої форми⁹¹. Тим не менше, багато вчених, починаючи з В.В. Лапіна⁹², відносять цю знахідку саме до античної культури⁹³. За відсутності можливості використання в ливарстві припускаються й інші варіанти використання цієї знахідки. Ця форма може виготовляти фігурні культові «хлібці», тістечка, або медові солодоші, що вживались й в поховальному ритуалі, навіть у якості ласощів для «вгамування» Кербера⁹⁴. Що до цього подібного на вовка хижого звіру, зображення якого вказує форма, найвірогідніше, є не «взірцем» так званого «звіриного стилю», а одним з символів, що розповсюдженого в Греції, особливо на Аргосі, культу Аполлона Лікея – перевертня, пастуха, володаря пастуших стад, що захищає від вовків. Відстеження цього культу надає змогу знайти місце і в мистецтві греків Північно Причорномор'я⁹⁵.

Культ Аполлона Лікейського з епіграфічних свідчень з Ольвії, де він поширився ще з метрополії в часи перших апойкій⁹⁶. У Дідімах відоме вшанування його паредри Артеміді Лікеї, що вказує на існування там і культу

⁹⁰ Гребенников Ю.С. 2008. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н.э.). – Николаев.

⁹¹ Островерхов А.С. 2009. Степове Побужжя та Подністров'я у IX–III ст. до н.е. Полемічні замітки з приводу виходу монографії Ю.С. Гребеннікова «Киммерийцы и скифы Степного Побужья IX–III вв. до н.э. (Николаев, 2008. 192 с., илл.) / А.С. Островерхов // Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 3. – Одеса: Паллада. – С. 45-47.

⁹² Лапин В.В. 1966. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К.

⁹³ Островерхов А.С. 2009. Степове Побужжя та Подністров'я у IX–III ст. до н.е. Полемічні замітки з приводу виходу монографії Ю.С. Гребеннікова «Киммерийцы и скифы Степного Побужья IX–III вв. до н.э. (Николаев, 2008. 192 с., илл.) / А.С. Островерхов // Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 3. – Одеса: Паллада. – С. 46-47

⁹⁴ Arul., Metam., VI, 18–20

⁹⁵ Островерхов А.С. 2005. Памятники звериного стиля из Ольвийской и Никонийской округ (конец VI–III вв. до н.э.) // Структурно-семиотические исследования в археологии. Вип. 2. – Донецк. – С. 219–266

⁹⁶ Виноградов Ю.Г., Русаева А.С. 1980. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К. – С. 19–34.

Аполлона Лікея⁹⁷. Що до існування культу Аполлона Дідімейського ототожнюється з Лікеєм та його основу гегемонії в Нижньому Побужжі говорить уривок напису на кістяній пластині з Березані: «Сім: вовк слабій...». Що до повного тексту, який, на думку А.С. Русяєвої, поетапно вказує на верховенство, або популярність, основних культових епikleз, а з ними й обов'язків бога Аполлона в період первинної історії Ольвії⁹⁸. Спираючись на контекст зауважимо й на те, що саме район Аджиголу для греків за Ольвії відзначається суто скотарською професійністю з архаїчної доби⁹⁹.

Щось схоже на зображення вовка, безперечно, грецького виробництва, з ознаками невеличкої кістяної прикраси, можливо, прикрашеного гудзика, походить з поселення доби пізньої архаїки – Чортувате-7¹⁰⁰, та, можливо, теж символізує культ Аполлона Лікея. В цьому контексті згадаємо й ливарні форми з зображенням вовка, звернутого в кільце, з Березані¹⁰¹. В похованні Аджигольського некрополя, там де й «ливарна» форма, знайдений фрагмент залізного серпу¹⁰², за Ю.С. Гребенниковим, коси¹⁰³. Проте, може цей фрагмент «леза» є частиною стригіля, аналогії якому відомі у вигляді 8 предметів, з них 4 – залізні з Ольвійського некрополю¹⁰⁴. Поховання з Аджиголу з такими знахідками як вапнякова форма та залізний стригіль, можна віднести до поховання людини з родини селян – скотарів, де шанувався культ Аполлона Лікея, та яка у коли була змога займалася фізкультурними вправами. Разом з цим згадаємо, що ольвіополітами проводились щорічні свята і спортивні змагання на

⁹⁷ Русяева А.С. 1986. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – № 2. – С. 25–34

⁹⁸ Русяева А.С. 1986. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – № 2. – С. 62–64.

⁹⁹ Буйских С.Б. 2009. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПіК. – Вип. XV. – Запоріжжя. – С. 234

¹⁰⁰ Островерхов А.С., Отрешко В.М. 1986. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства СевероЗападного Причерноморья. – К. – С. 61–66.

¹⁰¹ Островерхов А.С., Отрешко В.М. 1986. С. 64

¹⁰² Ebert M. 1913. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd Russland // Prähistorische Zeitschrift. Bd. V. – Leipzig.

¹⁰³ Гребенников Ю.С. 2008. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н.э.). – Николаев - С. 47–48

¹⁰⁴ Козуб Ю.І. 1974. Некрополь Ольвії V–IV ст. до н.е. – К.

Ахілловому дромі, присвячені богу-герою, чому й докази у вигляді документів¹⁰⁵.

Спираючись на основні компоненти поховального ритуалу, можна вважати, що переважну більшість населення хори Ольвії VI–V ст. до н.е. складала греки. Не виключається присутність серед населення Нижнього Побужжя варварського прошарку. Але на тлі безперечного сприйняття вихідцями з місцевих причорноморських племен грецької ідеології, культури і побуту, неможливості виділення варварських тенденцій обряду, їх чіткі риси в поховальній практиці майже не простежуються. Писемні та епіграфічні джерела свідчать про те, що коли грецькі колонії стають потужнішими та перетворюватись на квітучі держави, скіфи побачили в еллінах Північного Причорномор'я не лише зручних торгівельних партнерів, але й об'єкт для пограбування чи навіть ворога. Саме через це варвари почали задля легкої наживи нападати на міста і їхню сільську округу, а греки – створювати потужні оборонні споруди¹⁰⁶. В новелі про Скіла згадувались стіни і башти, що були частиною Ольвії вже на початку V ст. до н. е. На теренах Херсонесу археологи знайшли захисні споруди класичного часу¹⁰⁷.

Конкретних описів військових сутичок зі скіфами в класичний період не збереглися в античних творах. Можна знайти лише короткі згадки про це. Наприклад, у промові Демосфена «Проти Форміона» сказано, що купець зазнав збитків у торгівельних справах на Боспорі через війну царя Перисада зі скіфами. З цих даних ми й дізнаємося, що в другій половині IV ст. до н. е. напади скіфів негативно впливали на діяльність торговців¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Кубланов М.М. 1957. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества (к истории формирования культов античного полиса // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – Т. 1. М.–Л. – С. 224–226.

¹⁰⁶ Скржинська 2017

¹⁰⁷ Херсонес Таврический... 2005, с. 77–78

¹⁰⁸ Dem. XXIV, 8

З епіграфічних і археологічних джерел до нас доходять відомості про постійні військові сутички скіфів з Херсонесом та іншими містами Західної Таврики. В діалозі Лукіана «Токсарис» збереглися важливі свідчення про те, що поряд з організованими нападами під наглядом лідерів, окремі групи скіфів за своєю ініціативою грабували греків.

Інколи скіфським правителям щастило примусити греків платити їм данину, мабуть, з гарантією безпеки від нападів варварів на місто й округу. Про це говорить знайдений в Керкінітиді лист другої половини V ст. до н. е., в якому обговорювалось питання, хто буде виплачувати данину скіфам¹⁰⁹. Згадка про те, що скіфи змушували боспорян платити данину, збереглась у діалозі Лукіана, про який йшлося вище¹¹⁰. У творі мало достовірних фактів, які ми можемо використовувати, але цей момент, зважаючи на сказане, варто вважати справжнім. У новелі про дружбу двох скіфів йдеться, що одного з них місцевий правитель послав на Боспор дізнатися, чому вже третій місяць не надходять в свій час виплачувані гроші як було раніше. Перемовини з боспорським царем пройшли успішно і закінчились запрошенням скіфа на прийом до царської резиденції¹¹¹.

Значні грецькі міста — Херсонес та Керкінітида на заході Кримського півострова, що були засновані на порубіжжі VI—V ст. до н. е., не мали до III ст. до н. е. свідчень про серйозні зіткнення із варварами.

Підбиваючи підсумки вивчення писемних джерел і зображень на дорогоцінних предметах зі скіфських курганів, можна зробити наступні висновки у розділі: починаючи з архаїчного періоду, скіфи царського роду постійно взаємодіяли зі владою грецьких колоній чи їх дипломатами у Північному Причорномор'ї, а деякі з них відвідували й саму Ольвію та інші грецькі міста. Там вони мали своїх постійних посередників з числа місцевих

¹⁰⁹ Херсонес Таврический... 2005, с. 100—102

¹¹⁰ Ростовцев 1928, с. 166—168

¹¹¹ Лис. Тох. С. 44

громадян, котрі вели їхні різноманітні справи. Деякі знатні скіфи вміли розмовляти грецькою або тримали при собі перекладачів, що володіли грецькою мовою і вміли нею писати. Тому можна припустити, що угоди з еллінами не лише скріплювались словами, а й укладались у письмовій формі, хоч до нас і не дійшли. Цар Скіл міг надсилати скіфам свої послання, завіряючи їх відбитком власної печатки. Скіфські володарі бачили в грецьких мешканцях торгівельних посередників, котрі надавали їм різноманітні предмети розкоші, парадний посуд, дороге озброєння тощо. Грецькі ювеліри їздили до Скіфії, аби зробити з натури ескізи для замовлених виробів та декорували їх сюжетами із скіфських переказів і легенд. У деяких випадках, починаючи з V ст. до н. е., скіфські вожді мали можливість обкласти даниною античні полісні центри у Північному Причорномор'ї. Скіфи мали зиск від грабіжницьких нападів на грецькі міста та їх хори. У той же час скіфи на певних умовах надавали своїх воїнів грецькому війську в Елладі та полісам Північного Причорномор'я та хотіли навіть домовитись навіть про альянс. Проте попри багатолітнє тісне спілкування, скіфи погано розуміли менталітет греків, те ж саме можна сказати і про уявлення еллінів щодо своїх сусідів скіфів.

Розділ 2.3 Етноси та археологічні знахідки V ст. до н. е.

Наприкінці V ст. до н. е. відбуваються радикальні зміни у скіфському поховальному звичаї — частіше трапляється такий тип поховальної споруди, як катакомба. Катакомба складається з вхідної шахти яка йде вертикально та підземної поховальної камери. З цього проміжку часу і поховання скіфських царів, і поховання звичайних скіфських воїнів здійснюються в однакових за конструкцією спорудах, які, проте, відрізняються розмірами. Це може свідчити про змішання етнічних розбіжностей усередині скіфського кочового суспільства й формування певного скіфського етносу.

Завершенню цього процесу сприяли й історичні обставини, що склались на той час, а саме – утворення Північнопричорноморської Скіфії, яке супроводжувалося протиборством кочовиків і землеробів Лісостепу, мало спричинитися до консолідації номадів. Сприяло цьому й включення до складу Скіфії деяких районів Лісостепу, передусім лісостепоного дніпровського Правобережжя, про що свідчить різке скорочення тут з початку V ст. до н. е. кількості укріплених поселень порівняно з попереднім проміжком часу. Кажучи про обставини взагалі, то ситуація була, мабуть, не стабільною — вона змінювалась залежно від виокремлених історичних обставин і балансу сил скіфів й осілого населення Лісостепу, тому напевно чи коли-небудь ми будемо у змозі визначити чіткі північні кордони Скіфії. Це примушує казати насамперед про сферу впливу скіфських племен, який поступово зменшувався у міру віддалення від центру.

Еллінські письмові джерела згадують в Криму лише два варварські етноси: скіфів і таврів, хоча, згідно з археологічними джерелами, етнічний склад населення був досить різноманітним.

У V ст. до н. е. етнокультурна ситуація була такою. Елліни жили в приморських містах та невеликих поселеннях біля них. Таври мешкали головним чином у горах Криму і частково в передгір'ях. Для гірських таврів характерний усталений тип культури, що існував без істотних змін упродовж декількох століть. Окремі регіони мали певні особливості в господарському комплексі і культурі.

Елліни залишили замало свідчень про звичаї і спосіб життя таврів, крім тверджень про дикість їхніх звичаїв та обрядів, зокрема, про вороже ставлення до чужинців, яких вони приносили в жертву своїм богам. «Вони живуть грабунками і війною» — подібний опис таврів звичайний в античній літературі (Herod., IV, 108).

За даними таврських поховальних пам'яток — кам'яних ящиків та інколи мегалітичних споруд з великою кількістю перекриттів — можна припустити, що таври, зберігали родовий устрій майже без соціальної диференціації. Тому, мабуть, вони були не такі вразливі до впливу грецької культури, на відміну від тих же скіфів. На таврських поселеннях та могильниках замало грецького привізного посуду, прикрас і зовсім немає коштовних античних виробів. Це свідчить про не такі розгорнуті торгівельні відносини та побоювання греків порівнюючи відносини з тими ж скіфами. Зброя і кінське спорядження у таврів були скіфського типу. У письмових джерелах Херсонеса немає згадок про таврів аж до III ст. до н. е., хоч він і був заснований на місці таврського поселення, а таврська богиня Діва перетворилася з часом на заступницю міста.

Вірогідно, таври жили й у містах. У Херсонесі відкрито ділянку найдавнішого (V—IV ст. до н. е.) некрополя із скорченими похованнями, які вважають таврськими. Це, певно, було звичайне населення, що стало підлеглим унаслідок захоплення херсонеськими греками таврських земель на околицях міста. Це підтверджує теорію, що частину таврського населення було витиснуто на периферію хори Херсонеса. Були таври і серед жителів Пантікапею, про що свідчить віршована епітафія V ст. до н. е., в якій згадується тавр на ім'я Тихін.

У боспорських містах мешкало чимало сіндів, вихідців з Таманського півострова. У степовій частині Криму мешкали скіфи та нащадки кизил-кобинців. Тривале співіснування на одній території призводить до взаємної асиміляції, причому домінуючими були риси скіфської культури, особливо з IV ст. до н. е., коли відбулося нове масове переселення скіфів до Криму. Тому, певно, античні автори майже не відрізняли скіфів та інших степових варварів.

Ще в V ст. до н. е. увагу скіфів привернув окремий регіон перед горами, бо звідки можна було контролювати Степ, а також підступи до античних центрів. Цілком залежне кизил-кобинське населення мирно співіснувало зі скіфами, поступившись частиною своїх земель. Тут складається значний племінний

осередок. Про це, також, свідчить вибірка багатих воїнських поховань біля селищ Долинне, Мирне, Грушеве.

В VIII столітті до н. е. розпочався процес, у ході якого частина населення деяких полісів Балканської Греції, Малої Азії та Егеїди, зумовлена різноманітними соціальними, економічними та політичними причинами, була вимушена залишити свою батьківщину і вирушити в мандрівку морем для освоєння нових територій і заснування там нових поселень. Багато з цих поселень в подальшому стали самостійними полісами. Цей процес отримав назву Великої грецької колонізації. Термін "колонізація" не зовсім точно відображає суть цього процесу, оскільки він застосовується, передусім, до європейської колонізації Нового часу і передбачає виведення колоній в інтересах метрополії з метою розширення ринку збуту, ринку сировини і т.д. Велика грецька колонізація мала зовсім інший характер, і щодо неї було б точніше говорити про міграцію населення.

Колонізація відбувалася з різних причин, але в більшості грецьких полісів вона була спричинена зростанням соціальної напруги. Найбільш поширеною причиною напруги була нестача землі, викликана або неможливістю розширення сільськогосподарської території, як це сталося на острові Евбеї, або експансією сусіднього господарства, як у Мілеті, Фокеї, Теосі - найбільших метрополіях Малої Азії, частина населення яких у певний момент була змушена емігрувати. З Теоса частина населення просто втікала внаслідок перського нападу в середині VI століття до н.е. У Мілеті перерозподіл земельної власності став результатом зменшення його хори за мирним договором з Лідією.

В умовах грецької колонізації на Боспорі Кімерійському у період від VIII до V ст. до н. е. поліси змушені були зробити зміни в своїй економіці, акцентуючи увагу на розвитку ремесел, промисловості та торгівлі. Спочатку ці зусилля призводили до полегшення ситуації, але пізніше, як правило, еміграція стала

необхідною. Таким чином, заснування колоній не впливало на реалізації зовнішніх інтересів, а слугувало засобом вирішення внутрішніх проблем полісу.

Найбільш активну колонізаційну діяльність греки розгорнули в прибережних зонах Понта Євксинського – Чорного моря, де колонії засновувалися з середини VII ст. до н.е. до середини V ст. до н.е., коли Велика грецька колонізація в інших регіонах вже завершилася. Багато грецьких колоній на Понті Євксинському стали ключовими регіональними центрами, впливаючи на розвиток Причорномор'я та впливаючи на події в Середземномор'ї.

Важливо зазначити, що, гіпотетично, греки не були першим народом із Середземномор'я, який відвідав береги Чорного моря. За свідченнями античних авторів, їх попередниками були карійці (Ptol. III. 5. 4; Plin. VI. 20) і фінікійці (Luc. Тох. IV), проте значних археологічних доказів цьому наразі не виявлено. Проникнення греків на Боспор Кімерійський, як відзначають дослідники, мало свої особливості, але немає підстав виділяти його із загального контексту грецької колонізації. Перші контакти греків із берегами Керченської протоки відбулися ще в третій чверті VII ст. до н.е., коли жодна колонія тут ще не була заснована, але грецькі кораблі вже плавали у цих водах і навіть виходили в Азовське море. На той час Таганрозьке поселення було закладене та стало найдавнішою грецькою колонією в Північно-Східному Причорномор'ї.

Те, що на початку греки не вибирали землі на Керченському та Таманському півостровах, обладнаних зручними гаванями і родючими ґрунтами, а віддали перевагу віддаленому району устя Дона, ймовірно, було обумовлено особливістю місцевих умов, які ускладнювали грекам спокійне заселення колоній на європейському та азіатському Боспорі.

Деякі дослідники (С. А. Жебелева, Д. П. Каллистова, В. Ф. Гайдукевич та інші) вважають, що перед заснуванням багатьох колоній на Боспорі Кімерійському передували морські походи грецьких торговців і створення торговельних факторій – емпорій. "Емпорійська теорія" знайшла розвиток у працях В. Д.

Блаватського, який вважав, що емпорії створювалися на місці невеликих поселень місцевих племен і потім перетворювалися вже в міста. Він приводить археологічні звіти, що підтверджують існування емпорій, зокрема на території Пантікапею. Станом на кінець VII – початок VI ст. до н. е. тут були знайдені найбільш ранні артефакти. Прихильники емпорійської теорії в основному захищають торгівельний характер грецької колонізації, якій передувало встановлення початкових економічних контактів. В. В. Лапін був противником цієї теорії, вказуючи, що немає достатніх підстав говорити про те, що греки заселяли місцеві поселення і створювали там факторії. Він заперечував торговельні мотиви грецької колонізації і наголошував на її сільськогосподарському характері. У подальшому факт незаселеності районів, де були засновані грецькі колонії, був підтверджений.

Однак, в цілому, обидві позиції є екстремальними. Основною метою заснування колонії було полегшення напруженості всередині поліса-метрополії. Те, якою буде економіка нового міста, не мала принципового значення.

В будь-якому випадку, колонія була автономною і еволюціонувала самостійно, внаслідок чого розвивалися її торгівля, ремесло, промисловість і сільське господарство. Однією з ключових особливостей колонізації Боспору були контакти еллінів з місцевим населенням, таким як скіфи, синди, меоти. Наближеність до скіфських племен, вожді яких могли легко встановити контроль над протокою, впливала на процес колонізації. За думкою Ю. А. Виноградова, це особливо стосувалося племінних об'єднань Прикубанської Скіфії. Можливість контролю скіфами Боспору Кіммерійського підтверджується як письмовими джерелами, так і археологічними даними, зокрема, наявністю одних із найдавніших (VII – початок VI ст. до н. е.) скіфських курганів із давніми античними посудинами та трофеями, привезеними з Передньої Азії. Ці кургани, такі як Темір-Гора, Цукур-Ліман, біля села Філатовка на Таманському, Керченському півостровах і в Кримському Приазов'ї, є археологічними свідченнями цього факту.

В античній традиції є згадки про частину скіфського населення Північного Причорномор'я, з якою зіткнулися боспорські греки. Геродот свідчить, що скіфи жили на західному березі Боспору Кіммерійського та Меотійського озера (Herod. IV. 100). Можливо, він мав на увазі одну з груп скіфів, які він виділяв, а саме "царських скіфів" – "найсильніших і численних скіфів, які вважали інших скіфів своїми рабами" (Herod. IV. 20). Скіфи, з якими довелося стикатися грекам, що колонізували Боспор, населяли територію від Нижнього Подніпров'я і далі через степову частину Криму до гір Таврії та Керченського півострова, а також північне і східне узбережжя Азовського моря до Прикубання.

Важливим фактором, який стримував грецьку колонізацію Боспору, деякі дослідники вважають те, що через Керченський і Таманський півострови проходили кочові шляхи скіфів в степи перед Кавказом, як під час воєнних походів (Diod. IV. 28), так і зимою під час сезонних переходів. Ю. А. Виноградов вважає зимові міграції скіфів істотною перешкодою для греків у освоєнні земель, віддалених від морського узбережжя. Геродот повідомляє: "скіфи, що живуть по цю сторону рову, використовували похід і на возах переїжджали на протилежну сторону в землю синдів" (Herod. IV. 28). Схожий випадок зустрічається у коментатора до Аристофана: "скіфи зимою, через її невитриманість, складають свої майнові володіння на вози і вирушають в іншу країну" (Schol. ad Aristoph. 945). Є згадка про сезонні переходи скіфів і у Діонісія Перієгета. У його описі скіфської рівнини, через яку несе свої води ріка Танаїс (Дон), є такі слова: "Нещасні ті люди, які живуть в цій країні: завжди у них холодний сніг і пронизливий вітер, а коли настає від вітру страшна стужа... вони, запрягши свої вози, вирушають в іншу країну, а свою землю залишають на волю холодним вітрам" (Dion. Perieg. // SC. С. 183-184). Проте, можливо, вони переправлялися через Танаїс, який зимою замерзав. Пряма ремінісценція на це міститься у описі того ж Діонісія Перієгета: "...а коли він сильно хвилюється під подихом Борея, побачиш на ньому і лід, з'єднаний від морозу" (Dion. Perieg. // SC. С. 183).

Тим не менш, ймовірніше, що маршрут сезонних переходів скіфів проходив саме в районі протоки Боспор Кімерійського. На це вказує назва одного з поселень на західному березі протоки - Порфмії, що перекладається як "переправа" (πορθμεία). Таким чином, можна припускати з певною впевненістю, що територія Боспору була зоною скіфського кочового життя, хоча немає остаточних підтверджень військових зіткнень між греками і скіфами під час початкової колонізації даного регіону. Хоча ми дійсно можемо говорити що вони були у майбутньому.

Однією з особливостей грецької колонізації Європейського Боспору, порівняно з іншими регіонами Причорномор'я, є повільне освоєння земель для організації сільського господарства. Яка причина цього уповільнення? Чи існувала будь-яка інша форма контролю за цією територією з боку скіфів, крім сезонних переходів?

Є свідчення про можливий контроль царських скіфів над територією, яка прилягала до протоки Боспор Кімерійського. Згідно з легендою, яка збережена у творі ранньосередньовічного історика Стефана Візантійського, найбільше місто на Боспорі, яке стало пізніше столицею Боспорського царства - Пантикапей, було засновано "сином Аета, який отримав це місце від Агаета, царя скіфів" ("λαβόντος τὴν τόπον παρ' Ἀγαήτου τοῦ Σκυθῶν βασιλέως" - Стеф. Віз. I. // SC. С. 264). Якщо вірити цій легенді, то Пантикапей спочатку був скіфським поселенням, оскільки його засновник був скіфського походження. Однак майбутнє столиці Боспору було засновано вихідцями з Мілету (Страб. VII. 4. 4). Головне для нас в цій легенді – наявність скіфського впливу на території Східного Криму на момент появи у цій місцевості греків, і вона повідомляє нам, принаймні, про існування певних контактів між греками та місцевими скіфами. В. А. Анохін та Ю. Г. Виноградов припускають, що скіфи домовлялися з греками, і на основі цієї домовленості дали їм можливість засновувати свої поселення. Візантійський історик VI ст. н. е. Йордан повідомляє: "засновувати міста дозволили грекам непокорені скіфські племена, щоб греки підтримували з ними торгівлю" (Jordan. 32). В зіткненні із свідченнями Стефана Візантійського та

Йордана про мирні взаємини греків і скіфів на етапі виведення грецьких колоній на Боспорі Кімерійському є повідомлення Страбона про те, що греки "витіснили скіфів, які заснували Пантікапей і інші міста на Боспорі" (Strabo. XI. 2. 5). Більш ймовірним є мирне заселення Боспору.

По-перше, окрім Страбона, у нас немає даних про військові зіткнення греків із скіфами під час заснування колоній. Юстин навпаки повідомляє, що скіфи після повернення з Азії "жили мирно до часів Іантира" (Justin. II. 3. 5), тобто до скіфського походу Дарія.

По-друге, археологічні знахідки не дають однозначних даних про оборонні споруди в боспорських містах, тим паче, як писав Ю. В. Андрєєв, "...замок раннього поліса може вважатися відповіддю не лише на загрозу з боку зовнішнього ворога, але й на... внутрішній антагонізм".

По-третє, грекам і скіфам не було сенсу воювати одне з одним, оскільки у них не було перетинання інтересів у регіоні. Ю. А. Виноградов, наполягаючи на ідеї сезонних міграцій кочівників через Боспор, визнавав, що вони не використовували цю зону економічно. Тому грекам вдалося невдовзі після заснування Пантікапею організувати появу таких колоній, як Тірітака, Мірмекій та інші, що вирішило аграрну проблему Пантікапею.

Скіфська присутність на Північному Причорномор'ї виявилась не лише стримувальним чинником у процесі грецької колонізації, але і в багатьох відношеннях сприяло їй. Скіфи, яких Геродот називає "царськими" (під "царями" розуміли вождів племен), на момент появи на цій території греків, досягли високого рівня розвитку варварства, традиційно відомого як воєнна демократія. У скіфів існував потужний прошарок родової знаті, який був зацікавлений у взаємозв'язках з греками і, відповідно, не перешкоджав появі грецьких колоній на Боспорі.

Активні контакти між греками і скіфами під час грецької колонізації на Боспорі не підлягають сумнівам. Присутність місцевого населення там, де були засновані грецькі колонії, підтверджується тим, що багато назв цих колоній, таких як Пантікапей, Тірітака, Кіммерік, мають відзначено негрецьке походження. Немає вагомих підстав вважати, що зіткнення греків із скіфами мало конфліктний характер, незважаючи на всю воєнність скіфів, про яку пише Геродот. Як греки, так і скіфи були зацікавлені в економічному партнерстві. Легенда про Агаєта саме підтверджує зацікавленість скіфів у відносинах з грецькими колоністами. Скіфська влада прагнула збільшити свої здобутки завдяки торгівлі з греками, які завозили предмети розкоші та інші товари, яких у скіфів не було. Серед них першочергове місце займали грецька кераміка, вино, прикраси, вироби ювелірного мистецтва і т. д. Для греків встановлення мирних відносин і вигідних економічних контактів з місцевим населенням було необхідним для успішного освоєння невідомого регіону з тими невеличкими силами які в них були спочатку. Однак вони не могли не відчувати потенційної загрози, яку скіфи якимось представляли, тому засновували свої апойкії, на місцях захищених природними умовами - на півостровах, які можна було перегородити ровом або валом. Більше того, деякі дослідники вважають, що усі боспорські міста повинні були мати оборонні споруди від моменту їхнього заснування. Це досить закономірно, бо за наявності загрози вершників та на їх території, без цього – нікуди. Рви взагалі є гарною прив'язкою до поселень чи навіть таборів, які надають приблизні територіальні межі для археологів.

Розділ 3. Скіфи та елліни на початковому періоді формування держави на Боспорі

Наприкінці VI-V ст. до н. е. відбуваються важливі зміни в греко-варварських відносинах на території Північного Причорномор'я. Ймовірно, це стало наслідком процесів, що відбувалися у світі скіфів і не могли не сильно вплинути на розвиток грецьких поселень на берегах Боспору Кіммерійського.

Приблизно в 519-510 рр. до н. е. Дарій I вирушає у військовий похід проти скіфів¹¹². Незважаючи на те, що цей похід був невеликим і невдалим для персів, він каталізував військово-політичну активність кочових скіфів¹¹³. Відповідним наслідком – зросла загроза з боку скіфів щодо грецького населення Північного Причорномор'я, та інших колоній. оскільки після перемоги над перським царем скіфи розпочали експансійну політику щодо сусідніх держав та етносів¹¹⁴.

У цей період тривало проникнення скіфів в степові області Передкавказзя, які вони міцно привласнили до своїх володінь. До середини V ст. до н. е. зв'язки скіфів з Кавказом були дуже тісними. Ріка Дон (Танаїс) ще не стала міцним кордоном між скіфами і савроматами, оскільки скіфські кочівники легко перетинали Дон і становили потужну загрозу Північному Кавказу. В 470-х рр. до н. е. грецькі поліси та їх сільські території стали об'єктом нападів з боку зовнішнього ворога, якого, очевидно, можна вважати скіфами. Археологічні знахідки свідчать про сліди руйнувань у містах та на хорі, збільшення кількості поховань зі зброєю, спад у сільському господарстві. Ймовірно, це було наслідком пересування кочових скіфів (або "царських" скіфів), а також консолідації місцевого сіндо-меотського населення.

¹¹² Геродот IV. 118-143

¹¹³ Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н. э. Автореф. док. дис., СПб, 1996. С. 4; Зубарь В. М., Зинько В. Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ. Вып. XII. Симферополь-Керчь, 2006. С. 38.

¹¹⁴ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы развития полиса. М., 1983. Т.1. С. 399-400; Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства

У цей період деякі дослідники вказують на невелику кількість скіфських поховальних пам'яток на території Керченського півострова, що підтверджує припинення регулярних міграцій скіфів через протоку. Однак існує і інша гіпотеза, згідно з якою для скіфів на першому етапі розвитку кочівництва більш типовим було не будівництво курганів, а поховання у впускних похованнях (яма)¹¹⁵.

Археологічні знахідки з боспорських полісів не свідчать про кризу в їх розвитку. Для деяких з них (наприклад – Мірмекій) період кінця VI – першої половини V ст. до н. е. став часом, можливо, найвищого розквіту. Однак неможливо стверджувати, що лише зовнішні фактори сприяли цьому розвитку. У Пантикапеї, Німфеї, Фанагорії та Тірітаке виявлені сліди пожежі і військових конфліктів, які відносяться до зазначеного періоду часу. Сліди пожеж виявлені також на тих теренах, де розташовувалися більш ранні поселення¹¹⁶ хори боспорських міст¹¹⁷. У деяких шарах пожеж виявлені вістря стріл, прикраси кінської зброї, псалії, що явно свідчить на користь загострення відносин греків та скіфів.

На це вказують, також, дані про будівництво перших захисних стін¹¹⁸ (гіпотетично перших) навколо численних боспорських міст, таких як Німфей, Порфмій, Пантикапей, Мірмекій та ін. Одними із найважливіших захисних рубежів стали Тірітакські укріплення, які датуються 480-470 рр. до н.е. Вони мали довжину приблизно 25 км і відокремлювали територію узбережжя Керченського півострова, де мешкали греки, від іншої його частини. Існує гіпотеза, заснована на звіті Геродота, що це укріплення було побудоване ще до

¹¹⁵ Завойкин А. А. Периодизация освоения греками Таманского полуострова в VI-V вв. до н. э. (соотношение письменных и археологических источников) // АМА. 2010. № 14. С. 213.

¹¹⁶ Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 30; Масленников А. А. Зенонов Херсонес // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992. С. 141. Масленников А. А. Эллинская хора на краю Ойкумены. Сельская территория европейского Боспора в античную эпоху, М., 1998. С. 38-39.

¹¹⁷ Виноградов Ю. А. Боспор Киммерийский // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб, 2005. С.. 239

¹¹⁸ Толстиков В. П. Акрополь Пантикапея – столицы Боспора Киммерийского // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. Москва-Киев-Запорожье, 2007. С. 250.

приходу греків на береги Боспору Кіммерійського, а в V ст. до н.е. його використовували як захисну споруду для новоутвореного Боспорського царства. Однак наразі є вагомі підстави вважати це укріплення будівлею XVIII ст. і відносити його до часів російсько-турецьких війн. Матеріали з могильників VI-V ст. до н.е. також свідчать про напруженість греко-варварських відносин. На азіатському Боспорі характерна велика кількість поховань зі зброєю, що відрізняє їх від могильників Балканської Греції того ж часу. Ми бачимо певні прояви впливу кочовиків на культурні та релігійні особливості.

Ці та інші дані є основою для прийнятої в науці концепції створення Боспорської держави. Згідно з основними положеннями цієї концепції, основною причиною об'єднання грецьких апойкій Європейського та Азіатського Боспору була зростаюча загроза з боку варварів, а саме – скіфів. Цей погляд набула впливу на початку минулого століття, коли вивчення Боспору тільки розпочиналося. В. В. Латишев вже писав про ролі варварської загрози (не лише скіфської), яка вплинула на рішення греків з Боспору об'єднатися: «Боспоряне скоро поняли, насколько важно для них, чтобы все города были соединены между собою союзом и вручали власть общим магистратам, чтобы тем легче могли сохранять мир между собою и защищать себя от варварских народов – скифов и тавров на европейском берегу, синдов и меотов на азиатском¹¹⁹». Цей підхід підтримували багато інших дослідників: В. Ф. Гайдукевич, Ю. Г. Виноградов, В. Д. Блаватський, А. А. Завойкін, Ю. А. Виноградов та інші. За думкою прихильників цієї концепції, припинення скіфських міграцій не було причиною зміни греко-варварських контактів. Це стало наслідком появи єдиної, міцної оборони кордонів Боспорської держави¹²⁰.

Для розмаїтого державного будівництва, а також для створення об'єднаної армії для супротиву зі скіфами, греки, на думку деяких дослідників, взяли за створення військово-політичної сили. У першій половині V ст. до н. е. вона ще

¹¹⁹ Латышев В. В. ПОНТИКА. СПб., 1909. С. 71.

¹²⁰ Толстиков В. П. К проблеме образования..., с. 39-42; Масленников А. А. Эллинская хора... С. 217-223.

не була собою та не мало єдності держави. За думкою Ю. Г. Виноградова, спочатку це був військовий альянс¹²¹, у історіографії традиційно позначений грецьким словом «симмахія» (συμμαχία - допомога в війні, союз оборонний чи наступальний). Однак це був і релігійний союз – «εμφικτιονία», оскільки, за деякими передбаченнями, архонти Пантикапеї, Археанактіди, можливо, були верховними успадкованими жерцями культу Аполлона. Цьому союзу сприяв Аполлон – головне божество іонійських греків. Спочатку Боспорський союз був очолюваний Пантікапеєм, який досяг того часу найбільшого економічного розмаху та впливу¹²², незважаючи на те, що, судячи з археологічних знахідок, у V ст. до н. е. він став об'єктом претензій варварів¹²³. Що насправді цілком закономірно розглядаючи порівняння з сусідніми полісами. Економічна потужність – спроби присвоювання.

На жаль, ми маємо замало достовірних джерел, щоб з впевненістю говорити та судити про характер цього союзу. Тому в науці вже довгий час триває дискусія¹²⁴, чи існувало на початковому етапі історії Боспору міжполісне об'єднання під впливом Пантікапею, і якими були причини його виникнення. Інтерпретацій багато, проте будуються вони не з остаточних даних.

Окрім концепції про скіфську загрозу та протекторат скіфів як визначального риси, яка призвела до створення симмахії, існує і інший погляд, який набував у минулому десятилітті все більше прихильників. Суть його полягає в тому, що єдина Боспорська держава (не симмахія) виникла не внаслідок зовнішніх, а через внутрішні процеси¹²⁵ розвитку грецьких міст, Боспору та, передусім, Пантікапею. Мова йде про соціальну боротьбу, внаслідок якої на Боспорі встановився режим, який за своєю природою нагадував так звану «Старшу» тиранію в Греції¹²⁶. Тим не менш, опоненти цього погляду вважають,

¹²¹ Виноградов Ю. Г. Полис... С. 416.

¹²² Завойкин А. А. Боспорская монархия: от полисной тирании к территориальной державе // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. Москва-Киев-Запорожье, 2007. С. 231.

¹²³ Толстиков В. П. Ранний Пантикапей в свете новых археологических исследований // ДБ. 2001. Т. 4. С. 405.

¹²⁴ Зубарь В. М., Зинько В. Н. Указ. соч. С. 38; Завойкин А. А. Указ. соч. С. 220-221.

¹²⁵ Завойкин А. А. Боспорская... С. 223

¹²⁶ Сапрыкин С. Ю. Боспорское царство: от тирании к эллинистической монархии // ВДИ, 2003, № 1. С. 19.

що рівень соціально-економічного розвитку боспорських греків у V ст. до н. е. не відповідав умовам, необхідним для різкого загострення та розпалу соціальних протиріч та формування тиранії, тощо. Це лише гіпотези, без археологічних чи історичних джерел, понурюватись у це не буде сенсу.

Єдиним античним автором, який до нас доніс свідчення про політичну історію Боспору в першій половині V ст. до н. е., є Діодор Сицилійський. У своїй праці «Історична бібліотека» він наводить такий короткий відомостей про ранню історію Боспору: «Під архонтатом Феодора в Афінах (438/7 р. до н.е.)... κατ' δὲ τ³/₄ν 'Ασίαν οἱ τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου βασιλεύσαντες, Ἰννομασθέντες δὲ 'Αρχεανακτίδαι Ἄρξαν ἐτὴ δύο πρὸς τοῦς τετταράκοντα...»¹²⁷

«...в Азії над Кіммерійським Боспором царювали, називаючись Археанактидами, панували сорок два роки...». У цей термін – «царювали» (βασιλεύσαντες) автор, ймовірно, вклав сенс, характерний для більш пізньої епохи. Тому він не відображає реалій політичної ситуації в Боспорі, оскільки в тільки-но утвореному об'єднанні полісів мало ймовірно, що могла відразу встановитися монархічна система. Під словом βασιλεύσαντες Діодор не мав на увазі царську владу, він просто таким чином позначив факт панування Археанактидів¹²⁸.

Протиріччя в цьому уривку не обмежуються. Невідомо, що мав на увазі Діодор, написавши «...κατ' δὲ τ³/₄ν 'Ασίαν...» («...в Азії...»). Адже Боспорське царство долучало до себе міста як на західному, європейському, так і на азійському березі протоки. Більше того, сама столиця - Пантікапей, де повинна була знаходитися резиденція Археанактидів, знаходилася не «в Азії». Деякі дослідники пропонують інтерпретувати ці слова як вказівку на походження Археанактидів, які за однією з версій мали б походити з міста Гермонасси на Азійському Боспорі¹²⁹. Можливо, Діодор зазнав помилки при тлумаченні

¹²⁷ Diod. XII. 31. 1

¹²⁸ Виноградов Ю. Г. Полис... С. 396

¹²⁹ Блаватский В. Д. Пантикапей. М., 1964. С. 46; он же. Античная археология и история. М., 1985. С. 208, 209

первісного джерела – праці боспорського хронографа, який діяв за часів Перісада¹³⁰ I (друга половина IV ст. до н. е.).

Було висловлено думку, що слова Діодора κατὰ δε τ³/₄ν 'Ασπίαν з'явилися у зв'язку з тим, що сицилійський історик писав про Перську державу та її залежні країни. Таким чином, до 438 р. до н. е. (тобто до приходу до влади Спартокідів) Боспор може бути під контролем Ахеменідів¹³¹. Однак це гіпотеза, вона потребує подальших досліджень.

Проте повернемося до проблеми впливу скіфів на формування держави в Боспорі. Узагальнюючи «тиранічну» теорію походження влади Археанатидів, а також теорію про скіфську загрозу, знов таки однозначно підтвердити чи спростувати остаточно – неможливо, зараз так точно. У літературі були спроби поєднати ці дві позиції, і висловлювалась така думка: «в Археанактидах мы имеем тиранию, созданную скифскими повелителями Пантикапея¹³² ...». Проте ця гіпотеза є досить сумнівною, оскільки ймовірно, що скіфський вплив був настільки великий, що можна було б говорити про «правління Пантикапеєм» скіфами. Крім того, саме ім'я правителя-засновника династії «Археанакт» виразно грецьке. Про це казав С. А. Жебелев, ймовірно, він був походженням з Мілет¹³³. Це саме ім'я також відоме і у Ольвії (у формі ['Αρ]χΒναξ), що може частково підтверджувати мілетське походження боспорського Археанакта. Також воно відоме у другій половині VII ст. до н.е. в Мітілені¹³⁴, де проживав певний 'Arceanakt...daј, про якого згадує відомий поет Алкей¹³⁵.

Проте, незалежно від характеру раннього державного утворення в Боспорі, важливо відзначити, які міста належали до його складу. Про які можна говорити

¹³⁰ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор, Л., 1925. С. 125; Блаватский В. Д. Пантикапей... С. 48; он же. Античная... С. 203-207.

¹³¹ Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора о ранней истории Боспорского царства // Древнейшие государства Восточной Европы. М. 1999. С. 138; Яценко В. П. Тысячелетний Боспорский Рейх. М. 2010. С. 8

¹³² Ростовцев М. И. Боспорское царство // Skѣtika. Избранные труды акад. М. И. Ростовцева // ПАВ, 1993. № 5. С. 76-78.

¹³³ Жебелев С. А. Указ. соч., С. 70.

¹³⁴ Strabo. XIII. 1. 30

¹³⁵ Блаватский В. Д. Античная археология... С. 208.

за їх полісний статус чи відсутність його як такого¹³⁶. Псевдо-Скілакс у своєму «Периплі» (середина IV ст. до н. е.) згадує Пантікапей, Феодосію та Німфей¹³⁷, який виник як поліс у 580-560 рр. до н. е. Також говорить про Мірмекій¹³⁸, котрий заснували у другій чверті - середині VI ст. до н. е. та Кітей¹³⁹, що заснований наприкінці VI - на початку V ст. до н. е. на Європейському Боспорі, а також Фанагорію, Кепи¹⁴⁰ які заснували наприкінці VI - на початку V ст. до н. е. Не варто забувати і про Сіндську Гавань - на Азіатському¹⁴¹. До цього списку слід додати міста, відомі з інших джерел - Кіммерік¹⁴² де найдавніші знахідки належать до V ст. до н. е., Тірітаку¹⁴³, що заснована в середині VI ст. до н. е., Парфеній¹⁴⁴ найдавніша знахідка про нього - друга половина VI - перша чверть V ст. до н. е., Порфмій¹⁴⁵ що було засновано наприкінці VI - на початку V ст. до н. е. - на європейському березі протоки, і Гермонассу, Корокондаму (мис Тузла, заснована в VI ст. до н. е.) - на азіатському¹⁴⁶. Майже всі вони, окрім Кітея, на початку V ст. до н. е., тобто на момент припущення про створення боспорської симмахії, вже існували. Порфмій, Корокондаму і, можливо, Тірітаки не мали полісного статусу, оскільки належали до складу володінь Пантікапею¹⁴⁷. Це ми бачимо через наявність хори¹⁴⁸, що у свою чергу, свідчить на користь того, що він був полісом. Проте ця думка критикується, але можемо зробити висновки що, вони не були повноправними учасниками союзу згідно з цією концепцією.

¹³⁶ Завойкин А. А. Боспор: территориальное государство и полис // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб., 2001. С. 22-28.

¹³⁷ Зинько В. Н. Становление Нимфейского полиса // БФ, 2001. С. 102.

¹³⁸ Шургая И. Г. Нимфей, Мирмекий, Тиритака, Порфмий, Илурат // Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. М., 1984. С. 66.

¹³⁹ Молев Е. А. Боспорский город Китей. Симферополь-Керчь, 2010. С. 108.

¹⁴⁰ Усачева О. Н., Сорокина Н. П. Кепы // Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. М., 1984. С. 84.

¹⁴¹ Ps.-Scylax. С. 68. 72

¹⁴² Кругликова И. Т. Киммерик . С. 71.

¹⁴³ Шургая И. Г. Указ. соч. С. 68.

¹⁴⁴ Масленников А. А. Малые и малоисследованные города античного Боспора. Тула, 2004. С. 10.

¹⁴⁵ Шургая И. Г. Указ. соч. С. 69.

¹⁴⁶ Анохин В. А. Указ. соч. С. 20.

¹⁴⁷ Анохин В. А. Указ. соч. С. 21.

¹⁴⁸ Зинько В. Н. Некоторые особенности освоения эллинами земель близ Боспора Киммерийского // Боспорские чтения X. Керчь, 2009. С. 169-171.

Хоча й існує думка, що великі поліси на азійському березі Боспору Кіммерійського – Фанагорія, а також і Гермонасса – належали до симмахії та навіть на власний розсуд туди приєднались, оскільки Пантікапей у той час не міг примусово їх підкорити¹⁴⁹. Тут виникають розбіжності думок у авторів і деякі навіть вважають, що Фанагорія була підкорена.

Нумізматичні дані свідчать, що з 470 р. до н. е. чеканка власної монети припинилася в Гермонассі¹⁵⁰. Не виключено, що припинення чеканки монет у Гермонассі було наслідком нападу варварів, оскільки навколо цього часу в археологічних шарах міста фіксуються деякі руйнації¹⁵¹ та цілком можливо, це було спричинене частковим підпорядкуванням Пантікапею та його тиранії. Проте в цьому випадку це не повинно бути пов'язано з оборонними мотивами та об'єднанням на добровільній основі. Крім того, розширення впливу Пантікапею розглядається прибічниками «тиранічної» концепції як збільшення хори цього поліса виключно на європейському Боспорі¹⁵², і допомога нових союзників для боротьби зі скіфами. Це мало ймовірно викликало необхідність руйнування їхнього економічного потенціалу. Може Пантікапей і вдавався до військового чи дипломатичного тиску на сусідів, то в державу, якою він керував, увійшли далеко не усі поліси Боспора.

Таким чином, якщо скіфська загроза дійсно існувала, то вона була неоднаковою для всіх міст, і різні поліси вбачали різні шляхи вирішення цієї проблеми. В них було достатньо сил, щоб захистити свою незалежність проте не в усіх.

Вступ до симмахії в багатьох випадках визначалось географічним розташуванням міста. З великих міст Європейського Боспору в неї увійшли найближчі до Пантікапею центри на Керченському півострові - Тірітака,

¹⁴⁹ Завойкин А. А. Боспорская... С. 223

¹⁵⁰ Анохин В. А. Указ. соч. С. 21

¹⁵¹ Финогенова С. И. Гермонасса // Античное наследие Кубани, т. 1. М., 2010. С. 513-516.

¹⁵² Сапрыкин С. Ю. Указ. соч. С. 20.

Міркмей, Порфмій. З першого погляду, це може бути результатом впливу Пантікапею, а з іншого – пояснюватися особливостями контактів зі скіфами в цьому регіоні. Міста на південь від Тірітаки - Німфей, Кітей і Кіммерік - не долучились до симмахії¹⁵³, оскільки їхня методика взаємин зі скіфами відрізнялася від методів мешканців Пантікапею.

Найбільшим з перелічених міст був Німфей. Він розташовувався всього за 5 км на південний захід від Тірітаки, яка була під владою Пантікапею. Між цими містами існувала природна перешкода, а саме – озеро Чурубаш та прилегла до неї низовина¹⁵⁴. Ця обставина стала однією з причин самоізоляції Німфею. Крім того, Тірітакський вал, про який йшла мова раніше, не проходив через його територію. Скіфи, позбавлені можливості здійснювати сезонні міграції через Боспор в районі Порфмію¹⁵⁵, були зацікавлені в дружбі з греками Німфею, які були спроможні їм цю можливість забезпечити (навіть якщо провадження переправи через протоку в районі Німфею по льоду було набагато складніше¹⁵⁶). Німфей, хоча і вигравав у Пантікапею, вже з другої половини VI ст. до н.е. був найбільшим регіональним економічним¹⁵⁷ та політичним вузлом (можливо, навіть спробував створити якусь об'єднану спільноту міст). Він мав зручний порт, вигідне стратегічне положення та власну хору. Крім того, його засновали греки з Самоса, що вже передбачало певну конкуренцію з мілетськими поселенцями, які колонізували Пантікапей. Все це не може не цікавити скіфську знать, особливо, якщо врахувати, що відносини скіфів з грецькими містами північно-східного Криму були напружені.

¹⁵³ Молев Е. А. Политическая история... С. 29

¹⁵⁴ Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 41; Scholl T., Zin'ko V. Archeological Map of Nymphaion (Crimea). Warsaw, 1999. С. 12-14.

¹⁵⁵ Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 41.

¹⁵⁶ Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 42-44;

Федосеев Н. Ф. Ещё раз о переправе через Боспор Киммерийский // Археология и история Боспора. Т. III. Керчь, 1999. С. 61

¹⁵⁷ Соколова О. Ю. К вопросу о торговых связях Нимфея в VI в. до н. э. // БФ. 2001. С. 105-107.

На жаль, дані писемних джерел щодо Німфея відсутні¹⁵⁸ до часу експедиції Перікла в 438 р. до н.е. Все, що ми дізнались про політичну, економічну, демографічну та культурну історію цього міста, а також греко-варварських контакти, ґрунтується здебільшого на археологічних знахідках. Археологічне дослідження Німфею у вигляді місцевості, знахідок та некрополя, розпочалося ще в другій половині XIX століття¹⁵⁹. Знахідки, отримані в результаті археологічних розкопок, надають величезну кількість інформації про характерні відносини німфейських греків з варварами, відносини еллінського та варварського етнічних компонентів у складі його населення, ступінь взаємовпливу та взаємної збагачення двох культур¹⁶⁰.

Свідченням про напруженість цих контактів є знахідки на території німфейського поліса досить великої кількості ліпленої кераміки. Однак більшість з неї відноситься до часу до 480 р. до н.е.¹⁶¹. До цього ж, частина з неї може належати грекам. Для дослідників важливим є знахідки з некрополя Німфея. Всі поховання у некрополі можна поділити на два типи¹⁶²: поховання рядового населення у гуртових могильних насипах та курганні поховання знаті. Таке розділення може бути ознакою впливу скіфів, оскільки вони ховали представників знаті в курганах. Кожна з вказаних груп, в свою чергу, поділяється за характером поховального обряду – кремації, яка є характерною виключно для курганних поховань, та інгумації, яка зустрічається, в більшості випадках, у похованнях із грецьким інвентарем – прикрасами, амфорами та фіалами¹⁶³. Додатково до цих двох типів поховального обряду Л. Ф. Силантьєва виділяє «групу поховань з яскраво вираженими місцевими особливостями в обряді», які

¹⁵⁸ Анохин В. А. Указ. соч. С. 31.

¹⁵⁹ Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея. // Некрополи боспорских городов // МИА. 1959. № 69. С. 6-7.

¹⁶⁰ Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. М., 1999. С. 25; Соколова О. Ю. Некоторые результаты раскопок Нимфея (1991-2000 гг.) // Греки и варвары на Боспоре Киммерийском в VII-I вв. до н. э. СПб., 2006. С. 147-155

¹⁶¹ Грач Н. Л., Указ. соч. С. 25-26; Сенаторов С. Н. Лепная керамика эпохи бронзы из Нимфея // Греки и варвары на Боспоре Киммерийском в VII-I вв. до н. э. СПб., 2006. С. 142-147.

¹⁶² Силантьева Л. Ф. Указ. соч. С. 13.

¹⁶³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н. э. Киев, 1983. С. 209.

майже всі зустрічаються в курганах¹⁶⁴. Під «місцевими особливостями» розуміються характерні риси, властиві похованням автохтонного населення Керченського та Таманського півостровів. Щодо некрополю Німфею мова фактично йде лише про скіфів, проте в історіографії висловлювалася теорія про сіндську приналежність цих поховань, яка базується на схожості німфейських курганів з Семибратніми курганами сіндів на Таманському півострові¹⁶⁵.

Саме остання група поховань має для нас особливий інтерес. Вона характеризується різними ознаками. Наприклад, тварини під одним курганным насипом з людським могильником чи долученням до змісту поховального інвентарю прикрас кінської упряжі. Зброя зустрічається в кінських та людських похованнях. Наступна група – з золотими гривнями на шії померлого, а остання – присутністю речей, виготовлених у так званому «звіриному» стилі, та наявністю інших характерних для скіфського прикладного мистецтва мотивів у декораціях та артефактах¹⁶⁶.

Речовим знахідкам скіфських та грецьких поховань Німфейського некрополя, що датуються другою чвертю V ст. до н.е., характерне збільшення кількості грецьких посудин, предметів розкоші та прикрас. Крім того, в поховання стали частіше складати зброю – акінаки та вістря стріл¹⁶⁷, до того ж із зброєю були поховані не лише скіфи, але й греки, як згадувалось і раніше у цій праці. До речі, тенденція до збільшення кількості поховань зі зброєю зафіксована і в інших некрополях боспорських міст, зокрема, в Тузлінському некрополі¹⁶⁸, розташованому з іншого боку протоки навпроти Німфею¹⁶⁹. Ця обставина підтверджує загострення воєнно-політичної обстановки на Боспорі і могла бути

¹⁶⁴ Силантьева Л. Ф. Указ. соч. С. 14.

¹⁶⁵ Грач Н. Л. Указ. соч. С. 25.

¹⁶⁶ Силантьева Л. Ф. Указ. соч. С. 51

¹⁶⁷ Грач Н. Л. Указ. соч. С. 27.

¹⁶⁸ Сорокина Н. П. Тузлинский некрополь. М., 1957. С. 27.

¹⁶⁹ Вахтина М. Ю., Виноградов Ю. А., Рогов Е. Я. Об одном из маршрутов и военных походов и сезонных миграций кочевых скифов // ВДИ. 1980. № 4. С. 158; Вахтина М. Ю. «Скифский путь» в Прикубанье и некоторые древности Крыма в эпоху архаики // Вопросы истории и археологии Боспора. Воронеж, Белгород, 1991. С. 3-11.

спричинена періодичними міграціями скіфів-кочівників, які переправлялися через протоку задля переходів саме з району, що прилягав до Німфею.

На території Німфейського некрополя знайдено дев'ять курганных комплексів¹⁷⁰ зі скіфськими рисами поховального обряду. Попри те, що в науці робили спроби відкидати їх приналежність до некрополя Німфею¹⁷¹, настільки величезної концентрації скіфських курганів V ст. до н.е. навколо одного грецького міста ми не спостерігаємо взагалі ніде, ані в Пантікапеї, ані в інших містах Боспору, навіть порівнюючи з Північним Причорномор'ям¹⁷².

Це в першу чергу говорить про значну кількість скіфів, що мешкали як і у південно-східній частині Керченського півострова, так і у самому місті Німфей¹⁷³ ще з VI ст. до н.е.. Скіфські курганні комплекси Німфею характеризують собою поховання грецького освоєння скіфської знаті. Ця риса надає підставу стверджувати про долучення знатних скіфів до складу вищого прошарку німфейського поліса та про їх впливове відношення до його політичного життя. В. П. Толстиков та деякі інші дослідники вважають, що вже в 480-ті рр. до н.е. Німфей опинився під воєнно-політичним контролем скіфів, які встановили над ним свій протекторат, аналогічний такому ж як, як вони зробили й протягом V ст. до н.е. у Ольвії та Ніконії¹⁷⁴.

Проте матеріали з некрополя Німфею здаються нам недостатніми для остаточного доведення наявності там скіфського протекторату. Потрібні нові свідчення, дані епіграфіки, археології та нумізматики. Як відомо, Німфей випускав власну монету до приєднання до Боспорської держави у 405 р. до н.е.¹⁷⁵, але жодних ознак скіфського протекторату за нумізматичними свідченнями

¹⁷⁰ Виноградов Ю. А. Указ. соч. С. 246.

¹⁷¹ Силантьева Л. Ф. Указ. соч. С. 51.

¹⁷² Виноградов Ю. А. Указ. соч. С. 246.

¹⁷³ Грач Н. Л. Указ. соч. С. 31.

¹⁷⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство, М.-Л., 1949. С. 52; Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 42; Анохин В. А. История Боспора... С. 32.

¹⁷⁵ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство, М.-Л., 1949. С. 52; Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 42; Анохин В. А. История Боспора... С. 32.

практично не виявляється. Допоки цих даних немає, з впевненістю говорити про протекторат неможливо.

Скіфи намагались встановити контроль над Німфеєм, тим більше, що пізніше, ближче до завершення V ст. до н.е., цього ж будуть намагатися досягти й Афіни¹⁷⁶. Ймовірно, відносини між Німфеєм та скіфами можливо описати як співпрацю, ґрунтовану на взаємовигоді, партнерство. У цьому проглядалося не лише прагнення Німфею до незалежності у політиці щодо місцевого населення. Це місто позиціонувало себе як опонент альянсу полісів під керівництвом Пантікапею. Цей зовнішньополітичний напрям тривав у Німфеї до завершення V ст. до н.е., тому після експедиції Перікла місто приєдналося до Першого Афінського морського альянсу.

Напруга в зовнішньополітичних відносинах на Боспорі стабілізувалася лише близько 460-х рр. до н.е. З цього етапу провідне воєнне положення в регіоні починає займати Пантікапей, що можемо побачити у будівництві храмів, а саме присвяченого Аполлону Лікарю¹⁷⁷, на його акрополі. За думкою деяких дослідників, цей храм перетворився на центр релігійного об'єднання – амфіктіонії (союз) полісів Боспору з обох сторін протоки¹⁷⁸. Важливо зазначити, що на той час Боспорська держава ще не об'єднала навколо себе великих боспорських полісів, як Німфей. Вона не була єдиною державою аж до епохи ранніх Спартокідів¹⁷⁹. Знахідки зброї в багатьох курганах та некрополях боспорських міст свідчать, скоріше, про нестійкість положення в державі. Якщо і сталася певна стабілізація, то, ймовірно, вона була тимчасовою. З іншого боку, зовсім можливо, що саме в цей час, після часткового відбиття скіфської загрози, оборонні мотиви припиняють відігравати визначну роль, що могло стати

¹⁷⁶ Анохин В. А. Указ. соч. С. 31.

¹⁷⁷ Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 44-46; Пичикян И. Р. Малая Азия, Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. М., 1984. С. 156-178; Толстиков В. П. Акрополь... С. 250.

¹⁷⁸ Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 46; Виноградов Ю. Г. Полис... С. 398.

¹⁷⁹ Виноградов Ю. А. Указ. соч. С. 259.

використаним одним з Археанактидів для встановлення тиранії та прямого нагляду над сусідніми полісами¹⁸⁰.

Напруженість у відносинах між Пантікапеєм і Німфеєм не слід розглядати як протистояння двох сторін¹⁸¹ – Німфей та скіфи проти Пантікапея та міст у його околиці. У будь-якому випадку це не є так відносно скіфів, які робили свої кургани наприкінці V ст. до н.е. не лише на околицях Німфею. Приблизно в цей же час кургани знаті скіфів з'являються навколо інших місцевостей уздовж протоки Боспор, долучаючи Фанагорію, Гермонассу та інші. Між ними слід згадати знахідку родосько-мілетської посудини¹⁸² з поховання на Темір-Горі біля Пантікапея¹⁸³. Окрім цього, більше 10% поховань у некрополі це поховання зі зброєю скіфського типу. Важливий курган на мисі Тузла та Фанагорійський курган¹⁸⁴. Вони є свідченням того, що контакти скіфів з грецькими містами та майбутньою столицею Боспорського царства не припинялися. У Німфеї ці контакти були значно міцнішими та мали більш важливі наслідки. Активний взаємовплив скіфської та грецької культур в цьому регіоні виявлялося, з одного боку, у долучанні скіфських особливостей поховального ритуалу в поховання греків, а з іншого - висловлювалося в зростанні імпорту до скіфів, а саме речей грецького виробництва. Це передусь формування своєрідної греко-скіфської культури, що відрізнялася від культури скіфів степового Криму. Поява скіфів у Німфеї і, можливо, на теренах інших боспорських полісів може бути викликано рухами скіфів-кочівників в степовій зоні та загибеллю лісостепових городищ¹⁸⁵.

Частина населення Великої Скіфії могла здійснити переселення до терен Криму і осісти на Керченському півострові, зокрема в зоні області Німфею¹⁸⁶.

¹⁸⁰ Зубарь В. М., Зинько В. Н. Указ. соч. С. 47; Сапрыкин С. Ю. Указ. соч. С. 19, 28.

¹⁸¹ Толстиков В. П. К проблеме образования... С. 38.

¹⁸² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н. э. Киев, 1983. С. 107.

¹⁸³ Яковенко Э. В. Скіфи східного Криму в V–III ст. до н. е. Київ, 1974. С. 105; Виноградов Ю. А. Курганы варварской знати V в. до н. э. в районе Боспора Киммерийского // ВДИ. 2001. № 4. С. 77.

¹⁸⁴ Яковенко Э. В. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. Киев, 1970. С. 135.

¹⁸⁵ Силантьева Л. Ф. Указ. соч. С. 95, 96.

¹⁸⁶ Алексеев А. Ю. Указ. соч. С. 34; Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н. э. СПб., 2003. С. 144; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч. С. 127.

Звістка Діодора Сицилійського про Археанактидів¹⁸⁷ закінчується зазначенням, що після них "владу отримав" Спарток - "διεδέξατο δὲ τ³/₄ν φρχήν Σπάρτακος". Це сталося у 438 р. до н.е., і з цього аспекту на Боспорі почала володарювати нова династія, яка отримала ім'я за своїм засновником, і розпочало формуватися єдину державу Боспору. Хоча свідчень античних авторів про Спартокидів набагато більше, ніж про Археанактидів, все ще невідомо, чи прийшов Спарток до влади мирним чином, чи в Пантикапеї відбувся військовий заколот. Ще не можна оголосити остаточно хто за походженням був засновник нової династії. Щодо першого питання, практично відсутні дискусії в науці. Вже давно визнаною є точка зору про насильницький характер приходу до влади Спартока I. Цей погляд базується на кількох ознаках. По-перше, Діодор пише, що Спарток успадкував владу не від одного архонта або царя, а від усіх Археанактидів. По-друге, його ім'я - Σπάρτακος має фракійське походження, тобто ймовірно, він був чужинцем, принаймні, для греків Археанактидів. По-третє, існують дані про вигнаних¹⁸⁸, які, можливо, були колишніми архонтами та прибічниками Археанактидів.

Щодо походження Спартокидів, існує три головні погляди. Найбільш поширеною є точка зору, що вони були фракійського походження, основана на тому, що ім'я Спартока є фракійським. Т. В. Блаватська висунула гіпотезу, згідно з якою Спартокиди були греками. Проте існує також гіпотеза про скіфське походження нової династії архонтів Пантикапею. Один з прихильників цієї концепції, В. П. Яйленко, вважає, що Спартокиди були місцевою скіфською, а точніше фрако-іранською за походженням династією, тому прийнятий ними інститут спільновладдя був продовженням існуючого, принаймні з VI ст. у скіфів Північного Причорномор'я аналогічного звичаю. В цьому випадку аргументом на користь запропонованої гіпотези є особливості структури управління, яке, за словами В. П. Яйленко, часто ділилося між батьком і його синами або між

¹⁸⁷ Diod. XII. 31. 1

¹⁸⁸ Ісокр. 17. 7; Анон. Періпл РЕ. 77

братами, що знайшло відображення в формулі, яку можна знайти в проксеніях: "TM_v παντ̂ βοσπόρωι". Також важливо відзначити, що дослідник визначає цю династію не просто як скіфську, а як фрако-іранську, наголошуючи на тісних зв'язках скіфів із фракійцями у той час. Отже, за думкою В. П. Яйленка, досить ймовірно, що фракійське ім'я Спартока прийшло через скіфів, оскільки між скіфами та фракійцями відбувалися змішані шлюби¹⁸⁹, і ймовірно, сам він народився в результаті такого шлюбу. Однак підтвердити ідею про такий «шлях» фракійського імені можна лише на підставі непрямих даних (інститут спільновладдя). Існує концепція, що це фракійське ім'я, що з'явилося серед грецького населення через посередництво скіфів, і сама династія була грецькою.

Таким чином, елліно-скіфські взаємини у V ст. до н.е. не можна розцінювати виключно як загрозу скіфів до сусідів, на яку греки відповіли фундаментуванням єдиної держави. Це був складний і багатогранний процес, що еволюціонував. Порівнюючи період колонізації, розвиток та характер взаємин греків та скіфів у VI-V ст. до н.е. неможливо розглядати окремо від взаємин грецьких полісів Боспору один з одним та їхніх зв'язків з іншими місцевим населенням. Потужний вплив скіфів на політичний та економічний розвиток полісів неможливо заперечити. У деяких полісах скіфи почали складати досить великий відсоток населення, що призводило до того, що контакти з ними впливали не тільки на економіку полісу, але й на культуру та релігійно-ідеологічні течії.

¹⁸⁹ Айсхін. III. 172

Розділ 4. ЄЛИЗАВЕТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

З початку періоду V до закінчення IV століття до н. е. важливим вузлом греко-варварської торгівлі в Північному Причорномор'ї було поселення Єлизаветівське на Дону. Відкрите у XIX століття П. М. Леонтієвим¹⁹⁰, Єлизаветівське городище досліджувалось декількома поколіннями археологів. У другій половині XX століття було переконливо доведено, що це було варварське поселення, що активно взаємодіяло з грецькими полісами.

Спочатку в дельті Дону, на місці майбутнього Єлизаветівського городища, існувало невелике поселення, а якщо більш прискіпливо, то – сезонна стоянка для зимівлі кочівників. Деякі дослідники вважають, що початок зимівлі можна відзначити на початку V століття до н.е.¹⁹¹, однак більшість вчених вважає початок його функціонування вже з кінця VI століття¹⁹², але не раніше третьої чверті. Єлизаветівське городище було спустошено у середині III століття до н.е. через напад сарматів¹⁹³.

Що до населення Єлизаветівського поселення, то етнос залишався впродовж всього його існування відносно одногенним: переважною більшістю були скіфи, що підтверджує особливості які ми бачимо у ліпленій посудині¹⁹⁴, а також поховальному обряді та іншим знахідкам з прилеглого до поселення могильника¹⁹⁵. Однак, разом із скіфами, до дельти Дону прилягали території ще кількох варварських народів, а саме – сарматів та меотів, а також на невеликій відстані від нього мешкали греки Боспорського царства¹⁹⁶. Саме це й робить його особливим, географічне розташування Єлизаветівського городища, в багатьох

¹⁹⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия в VII-IV вв. до н. э. Киев, 1983. С. 222; Копылов В. П. История изучения Елизаветовского могилика на Дону в дореволюционный период // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. Ростов н/Д, 1990. С. 27.

¹⁹¹ Лукьяшко С. И., Максименко В. Е. Этнополитическая ситуация на Нижнем Дону и Северо-Восточном Приазовье в VI-V вв. до н. э. // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. Ростов н/Д, 1990. С. 23.

¹⁹² Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Елизаветовское городище на Дону. М., 2000. С. 60.

¹⁹³ Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Елизаветовское городище на Дону. М., 2000. С. 60.

¹⁹⁴ Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 236.

¹⁹⁵ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Елизаветовское городище на Дону – поселение городского типа // СА, 1980. № 1. С. 217-218; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч. С. 226.

¹⁹⁶ Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 166.

поглядах на його історичне значення для усього регіону Північного Причорномор'я¹⁹⁷.

Основною видом економічної діяльності Єлизаветівського городища була як не дивно – торгівля¹⁹⁸. Існує думка, що центр греко-варварської торгівлі в дельті Дону виникає вже у першій половині V століття до н.е.¹⁹⁹, а найдавніші знахідки іонійських амфор дозволяють продатувати початок торгівельних взаємин мешканців Єлизаветівського населення з еллінами не пізніше кінця VI століття до н.е., практично відразу після виникнення зимового табору²⁰⁰. З завершення V до першої частини IV століття до н.е. Єлизаветівське поселення еволюціонувало в найбільше на усьому Північному Причорномор'ї варварське городище з орієнтацією на торгівлю. А також залишаючись найвіддаленішим центром греко-варварської торгівлі на північно-східному напрямку²⁰¹.

Торгівельний бартер протягом усього часу функціонування Єлизаветівського городища був натуральним²⁰², що цілком підтверджується практично повною відсутністю знахідок у вигляді монет. У першій половині V століття до н.е. потік грецьких товарів ще не був дуже великим і в основному задовольняв попит самого поселення²⁰³. З привезених виробів V століття до н.е., знайдених на городищі, переважна більшість складає грецький посуд, вірогідно, боспорського походження, через свої особливості.

Звісно різноманітніші та цікавіші знахідки того самого періоду з числа грецьких керамічних центрів були виявлені в Єлизаветівському могильнику²⁰⁴,

¹⁹⁷ Копылов В. П. Указ. соч. С. 25.

¹⁹⁸ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Указ. соч. С. 212-213, 216.

¹⁹⁹ Брашинский И. Б., Демченко А. И. Исследования Елизаветовского могильника в 1966 г. // КСИА, 1969. Вып. 116. С. 117.

²⁰⁰ Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 204.

²⁰¹ Брашинский И. Б. Новые данные о греческом импорте на Нижнем Дону (по материалам Елизаветовского городища и могильника) // КСИА, 1970. Вып. 124. С. 12.

²⁰² Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. Л., 1980. С. 89; Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 204.

²⁰³ Брашинский И. Б. Греческий... С. 90.

²⁰⁴ Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 204.

найдавніше поховання якого інтерпретують до другої чверті V століття до н.е.²⁰⁵. Що до поховального інвентарю з 60 поховань, а це приблизно 25% від усієї кількості, належать амфори, чорнолакові або чорнофігурні скіфоси з Хіуса, Самоса, Фасоса та з самих Афін²⁰⁶. Простий господарський червоний та сіроглиняний посуд виявлений з 34 комплексів, а це 14%²⁰⁷. Загалом, понад 60% з 147 поховань за весь час датується на підставі імпортої грецької кераміки.

Що до співвідношення складових керамічного комплексу Єлизаветівського городища наступне: грецька тара чи гостродонні амфори – 83%, більшість на півночі, береговій зоні городища; ліплена кераміка – 12% більшість з них на південь; грецький гончарний посуд – 4% здебільшого на «акрополі»²⁰⁸. Величезна кількість знайдених на його території шматочків амфор, вимірюється сотнями тисяч, кількість амфорних клейм складає приблизно 1200. В межах Єлизаветівського городища розкопано значно більше артефактів імпортої грецької кераміки, ніж, наприклад, в такому найбільшому центрі Придніпровської Скіфії, як теж Кам'янське городище. Це в свою чергу свідчить про велику активність економічних контактів із еллінськими містами саме в районі Нижнього Дону.

Вже з другої половини V століття до н.е. через Єлизаветівський зимовий табір розпочинається посередницька торгівля з сусідніми районами Подоння та Північно-Східного Приазов'я, а ближче до IV століття до н.е. там виникає найбільший центр посередницької і міжплемінної торгівлі всього Північно-Східного Причорномор'я в скіфський період. Такі зміни інтенсифікації торгівлі в Єлизаветівському городищі, вірогідно, було пов'язано з консолідацією боспорських міст і утворенням Боспорського царства²⁰⁹. Що до імпорту, то домінують вина, це можливо якось пов'язано з тим що Боспорські поселення, з

²⁰⁵ Брашинский И. Б., Демченко А. И. Указ. соч. С. 116-117.

²⁰⁶ Брашинский И. Б., Демченко А. И. Указ. соч. С. 113-114.

²⁰⁷ Копылов В. П., Марченко К. К. Указ. соч. С. 25.

²⁰⁸ Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 132, 150-158.

²⁰⁹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч. С. 223; Брашинский И. Б., Марченко К. К. Указ. соч. С. 216

яких виділяють Німфей, вивозили сусідам вина вже в V ст до н.е. Торгівля здебільшого буда оптова та одними й тими самими торговцями протягом декількох років. Це інтерпретують та намагаються підтвердити знахідкою так званого «Дома Виноторговцев»²¹⁰.

Що до товарів, які ввозилися в дельту Дону, однією з основних галузей виробництва економіки Єлизаветівського городища це рибальство, це підтверджують знахідки чисельних вантажів з кам'яних і керамічних важіл для мереж, кісток риб і т. д. Друга галузь – скотарство, на це вказують знайдені кістки корів, коней і рідше свиней у великій кількості як на городищі, так і в самому могильнику. Вони здебільшого ставали все більше орієнтованими на експорт зі зростанням торгівлі з грецькими полісами. Що стосується землеробства, то воно було значно слабше розвинуте²¹¹.

Напевно, багато з торговців в межах Єлизаветівського поселення були греками, це виникає з свідчень про знахідки споруд з грецькими товарами, гирь та теракотової статуетки у вигляді сидячої богині. Однак елліни, які жили у Єлизаветівському городищі та ймовірно, відігравали важливу роль у торгівлі, були чужоземною етнічною складовою. Скоріше за все, варвари були присутні й в колоніях. Можливо, навіть скіфи становили у них не маленьку частку²¹².

Хоча вплив еллінської цивілізації на скіфів в дельті Дону складно переоцінити, виникає досить масове, хоча й поступове, осідання кочівників до землі. Зимові табори трансформувалися в стаціонарне поселення, і для значної частини його населення важливим заняттям стає торгівля. Процес осідлості вплинув і на матеріальну культуру жителів Єлизаветівського городища. Ми це бачимо у IV ст. до н. е., коли зменшується кількість місцевої ліпленої кераміки і традиційної кочової зброї у вигляді мечів з 50% до майже 10%, збільшується кількість прикрас та їх деталізація. Додати слід про те, що варвари намагалися

²¹⁰ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Указ. соч. С. 213.

²¹¹ Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 168-174.

²¹² Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. 256.

відтворити в ліпленій техніці окремі типи грецької посудини. Безумовно, все це свідчить про значний рівень стаціонарності кочівників тут, ніж на Кам'янському городищі в те же час²¹³.

Не слід відкидати той факт, що в господарстві мешканців Єлизаветівського городища все ж переважала місцева ліплена кераміка; оборонні сапороди, що будувалися для захисту від сарматів з другої половини IV ст. до н. е., за характером кладки були туземними і т. д. Гомогенна схожість мешканців Єлизаветівського городища, хоча й зазнала значного впливу еллінської культури, та значно поступалась економікою, проте, принципових змін у свою соціальну основу майже не внесла. Отже, зв'язки цих людей з близьким до них кочовим населенням придонських степів були тісніше, ніж з прибулими греками.

Слід підкреслити економічну самостійність Єлизаветівського городища. Розмах та різноманітність грецького імпорту, серйозна складова Херсонеса у ньому й дозволяють говорити про торгівельну незалежність Єлизаветівського городища від Боспорської держави, хоча в літературі висловлювалася думка про контроль Пантікапеєм торгівлі²¹⁴. Боспорська держава була зацікавлена в нарощуванні торгівлі з дельтою Дону, в імпорті звідти риби та інших речей та продукції, тому відразу після зникнення Єлизаветівського городища його роль зайняв Танаїс.

ВИСНОВКИ

²¹³ ²¹³ Копылов В. П., Марченко К. К. Указ. соч. С. 34; Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Указ. соч. С. 148, 204.

²¹⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Елизаветовского городища и его курганного некрополя // МИА, 1951. № 19. С. 124.

Прослідкував еволюцію контактів між греками та скіфами на теренах Північного Причорномор'я до кінця V ст. до н. е., спробуємо узагальнити основні висновки.

Після прибуття на Боспор та прибережні території України, неможливо було уникнути зіткнення зі скіфами, греки не могли ігнорувати той факт, що ці варварські племена фактично володіли регіоном. Незважаючи на певний гальмівний вплив скіфської присутності на процес грецької колонізації Північного Причорномор'я, представники знаті обох культур швидко усвідомили переваги взаємодії. Таким чином, "скіфський фактор" у кінцевому підсумку сприяв виведенню греками колоній, і ймовірно, вони змогли мінімізувати військові зіткнення зі скіфами та іншими етносами.

У V ст. до н. е. ситуація трошки змінюється. Причиною цього були внутрішні процеси розвитку скіфського етносу, а також зміна воєнно-політичних обставин у степу Північного Причорномор'я. Перерозподіл сил у регіоні тривав та був одним з каталізаторів формування Боспорської держави, яка поступово набувала ролі ключового учасника на міжнародній арені. У зв'язку з цим взаємини між греками та скіфами стають складнішими та не однозначними. Незважаючи на збереження контактів із Пантікапеем та іншими боспорськими містами, які увійшли до складу нового політичного утворення, скіфська аристократія змінила зовнішньополітичний курс на користь уперто супроти стоячого цьому об'єднанню міста — Німфею. Скіфська знать частково інкорпоровалася до складу населення цього поліса, однак про скіфський протекторат можна говорити не з упевненістю, хоча є деякі свідчення про данину. Тим часом в цей період спостерігався процес інтенсифікації греко-скіфських економічних зв'язків та взаємовпливу обох культур. Досить значущим стає скіфський етнічний компонент у складі населення деяких боспорських міст.

З приходом до влади Спартокідів та остаточним складанням єдиної Боспорської держави значення скіфів у її житті зростає. Скіфія стає важливим союзником боспорських царів. Скіфи допомагали підкорювати ще незалежні грецькі поліси та інші варварські племена. Економічно скіфи стають не лише дуже важливим джерелом сировини та ринком збуту для Боспору, а й визначальною силою в його економіці, оскільки від них в багатому вигляді залежав експорт боспорського хліба до Середземномор'я. Частина звичайного скіфського населення починає осідати на боспорському узбережжі або на території, звідки представники скіфської верхівки збирали дань. Дань збиралася зерном, яке потім продавалося на Боспор, а звідти надходило до Афін. В обмін на зерно та інші продукти скіфські «царі» отримували шедеври грецької торетики та багато іншого. Як наслідок цього процесу кургани скіфської верхівки стають неймовірно багатими, концентруючись навколо Пантікапея, і велика кількість золотих виробів з Боспору фіксується в курганах Придніпров'я. Боспорська держава видобувала величезний прибуток від продажу хліба в Афіни та інші держави Егейського регіону. З розвитком торгівлі галузь комунікацій в Скіфії розгалужується, зростає роль варварських городищ, а інтенсивність контактів між греками та скіфами на Боспорі досягає апогею. Скіфська аристократія все більше піддається впливу еллінів, приєднується до грецької культури та культів.

Паралельно з економічним розквітом полісів та Скіфії, відбувався процес загострення зовнішньополітичних відносин у самій Скіфії. Скіфи то допомагали грекам то грабували їх. Однак, в кінцевому підсумку, мирні відносини з Боспорською державою, її підтримка стали необхідними для скіфів у кінці V – першій половині IV ст. до н. е. та пізніше.

Тобто спочатку взаємин ми бачимо нейтралітет у відносинах; пізніше бачимо початок активної торгівлі; з зростання економіки ми бачимо початок змін серед скіфів та їх культури; а також ставлення до греків у вигляді то партнерства, то грабіжництва, то союзів.

Причини та мета формування полісів виявилася складовою багатопланового комплексу проблем та метаморфоз у подальшому та вплинула не тільки на взаємини греків між собою, чи варварами, а між великими державами.

Важливою частиною нашого дослідження була мета скласти найбільш точне уявлення щодо етнічних особливостей варварів, не дивлячись на всі розбіжності, цілий ряд принципових спільних рис вказують на близький та взаємопов'язаний шлях етносів, а пізніше і їх поєднання деякими вченими. Це призводить до плутанини в історіографії, що заважало в дослідженні. Ми багато не знаємо і сподіваємось на археологічні знахідки, які допоможуть у подальшому інтерпретувати історичні дані. Інформації щодо ранніх етапів існування колоній замало, до нас доходять свідоцтва лише про короткі згадки та знахідки які важко скласти у який логічний ланцюжок. Незважаючи на все це ми «перебрали по цеглинами» джерела та зробили свій внесок в дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Алексеев А. Ю. Скифская хроника. СПб, 1992.

Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н. э. Автореф. док. дис. СПб, 1996.

Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н. э. СПб, 2003.

Алексеев А. Ю., Рябкова Т. В. Скифы // Античное наследие Кубани. Т. 1. М., 2010. С. 236-259.

Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Киев, 1991.

Алексеева Е. М. Греческая колонизация Северо-Западного Кавказа. М., 1991

Андреев Ю. В. Укрепления в архитектурно-пространственной структуре раннего полиса // Фортификация в древности и средневековье. 1995.

Анохин В. А. История Боспора Киммерийского. Киев, 1999.

Анохин В. А. Монетное дело Боспора. Киев, 1986.

Анфимов Н. В. Из прошлого Кубани. Краснодар, 1958.

Бессонова С. С. Погребение № 3 из Среднего Трёхбратнего кургана // Трёхбратние курганы. Курганный группа второй половины IV-III вв. до н. э. в Восточном Крыму. – Симферополь-Бонн, 2008.

Бессонова С. С. Реконструкция деревянного саркофага из Среднего Трёхбратнего кургана // Трёхбратние курганы. Курганный группа второй половины IV-III вв. до н. э. в Восточном Крыму. – Симферополь-Бонн, 2008.

Бидзиля В. И., Полин С. В. Скифский царский курган Гайманова Могила. Киев, 2012.

Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до н. э. М., 1959.

Блаватская Т. В. Посвящение Левкона I // РА. М., 1993. № 2.

Блаватский В. Д. Античная археология и история. М. 1985.

Блаватский В. Д. Архаический Боспор // МИА. № 33. М., 1954.

Блаватский В. Д. Битва при Фате и греческая тактика IV века до н. э. // ВДИ. 1946. №1.

Блаватский В. Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (в VII-V вв. до н. э.) // СА, 1964. № 2. С. 13-26.

Блаватский В. Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (в IV-III вв. до н. э.) // СА, 1964. № 4. С. 25-35.

Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора, М., 1964.

Болтрик Ю. В. Сухопутные коммуникации Скифии // ВДИ, 1990. № 4. С. 30-44.

Болтрик Ю. В. Элитные курганы скифов как маркеры направленности основных экономических интересов Ольвии и Боспора // Боспорские чтения XII. Керчь, 2011.

Болтрик Ю. В., Фіалко Э. О. Огуз – курган скіфського царя кінця IV в. до н. е. // Золото степу. Археологія України. Киев, 1991.

Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VI-II вв. до н. э. М., 1963.

Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. Л., 1980.

Брашинский И. Б. К вопросу о положении Нимфея во второй половине V в. до н. э. // ВДИ, 1955. С. 148-161.

Брашинский И. Б., Демченко А. И. Исследования Елизаветовского могильника в 1966 г. // Краткие сообщения Института археологии. Северное Причерноморье в античную эпоху. М., 1969. Вып. 116. С. 111-119.

Брашинский И. Б., Марченко К. К. Елизаветовское городище на Дону – поселение городского типа // СА, 1980. № 1. С. 211-219.

Брашинский И. Б., Марченко К. К., Щеглов А. Н. – Хазанов А. М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников Евразийских степей. М., 1976 // ВДИ, 1979. № 1. С. 189-195.

Буйских С.Б. К началам сакральной истории Ольвийского полиса // БФ. – Ч. 2. – СПб. – 2004. С. 83–89.

Буйських С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. – № 1. – 2007. С. 66–77.

Буйских С.Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПіК. – Вип. XV. – Запоріжжя. – 2009. С. 225–247.

Вахтина М. Ю. «Скифский путь» в Прикубанье и некоторые древности Крыма в эпоху архаики // Вопросы истории и археологии Боспора. Воронеж, Белгород. 1991.

Вахтина М. Ю., Виноградов Ю. А. Ещё раз о ранней фортификации Боспора Киммерийского // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб, 2001.

Вахтина М. Ю., Виноградов Ю. А., Рогов Е. Я. Об одном из маршрутов и военных походов и сезонных миграций кочевых скифов // ВДИ, 1980. № 4.

Виноградов Ю. А. Боспор Киммерийский // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб, 2005.

Виноградов Ю. А. Курган Ак-Бурун (1875 г.) // Скифия и Боспор. Новочеркасск, 1993.

Виноградов Ю. А. Курганы варварской знати V в. до н. э. в районе Боспора Киммерийского // ВДИ, 2001. № 4. С. 77-87.

Виноградов Ю. А. Некоторые вопросы интерпретации погребений варварской знати в районе Боспора Киммерийского // Элитные курганы степной Евразии в скифо-сарматскую эпоху. СПб, 1994.

Виноградов Ю. А. Некоторые особенности развития Мирмекия в архаическую эпоху // Древности Кубани (материалы научно-практической конференции). Краснодар, 1991. С. 25-27.

Виноградов Ю. А., Марченко К. К., Рогов Е. Я. Сарматы и гибель «Великой Скифии» // ВДИ, 1997. № 3. С. 93-103.

Виноградов Ю. Г. Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху // История Европы. М., 1988.

Виноградов Ю. Г. Левкон, Гекатей, Октамасад и Горгипп (Процесс интеграции Синдики в Боспорскую державу по новелле Полиэна (VIII, 55) и вотивной эпиграмме из Лабриса). 1998 // ВДИ, 2002. № 3. С. 3-22

Виноградов Ю. Г. О методике обработки греческих эпиграфических памятников // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. М., 1978.

Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы развития полиса. М., 1983. Т. 1.

Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. М., 1990. С. 310-371.

Виноградов Ю. Г. «Варвары в просопографии Ольвии VI–V вв. до н.э.» // «Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации». Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Тбилиси. 1981. С. 134–136.

Виноградов Ю.Г., Русяева А.С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К. – 1980. С. 19–64.

Виноградов Ю. Г. «Перстень царя Скила» // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 92—109.

Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949.

Галанина Л. К. Келермесские курганы. М., 1997.

Ганина О. Д. Ювелирное искусство VI в. до н. э. – IV в. н. э. // Киевский музей исторических драгоценностей. Киев, 1974. С. 7-11.

Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. М., 1999.

Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н.э.). – Николаев. 2008

Гребенников Ю.С., Фридман М.И. 1985. К вопросу о населении ольвийской периферии в середине V в. до н.э. // Проблемы истории Ольвии. Парутино. – 1985. С. 91–92.

Гречко Д.С. Курганы конца VI – середины V в. до н.э. Нижнего Побужья: греки или скифы? // «Древности». – Вып. 9. – Харьков. – 2010. С. 116–135.

Гриневич Э. К. Юз-Оба (Боспорский могильник IV в. до н. э.) // АИБ I. Симферополь, 1952.

Горбунова К. С. «Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже». — Л., 1983.

Горончаровский В. А. // Иванчик А. И. 2010. «Синди» Наследие Кубани Вып. 1: 218–35. Москва.

Доватур А. И. «Повествовательный и научный стиль Геродота». — Л., 1957

Доватур А. И. «Рабство в Аттике VI—V века до н. э». — Л., 1980.

Доватур А. И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. «Народы нашей страны в «Истории» Геродота». — Москва.: Наука, 1982.

Десятчиков Ю. М. Арифарн, царь сираков // История и культура античного мира. М., 1977.

Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.; Л., 1953. С. 72.

Железчиков Б. Ф. «К проблеме происхождения культур степных кочевников в VII - VI вв. до н.э.» 1987.

Завойкин А. А. Боспор: территориальное государство и полис // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб., 2001.

Завойкин А. А. Боспорская монархия: от полисной тирании к территориальной державе // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. Москва-Киев-Запорожье, 2007. С. 219-243.

Завойкин А. А. О времени автономной чеканки Фанагории // Боспорский сборник. М., 1995. Вып. 6. С. 89-94.

Завойкин А. А. Периодизация освоения греками Таманского полуострова в VI-V вв. до н. э. (соотношение письменных и археологических источников) // АМА. 2010. № 14.

Завойкин А. А., Сударев Н. И. Погребения с оружием VI-V вв. до н. э., как источник по военной и политической истории Боспора // Древности Боспора. № 9. М., 2006.

Зеест И. Б. Керамическая тара Елизаветовского городища и его курганного некрополя // МИА, 1951. № 19.

Зинько В. Н. Некоторые особенности освоения эллинами земель близ Боспора Киммерийского // Боспорские чтения Х. Керчь, 2009.

Зинько В. Н. Становление Нимфейского полиса // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб., 2001.

Зограф А. Н. Античные монеты. М., 1951.

Зубарев И. Г. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. М. 2005

Зубарь В. М., Зинько В. Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ, вып. XII. Симферополь-Керчь, 2006.

Зубарь В. М., Русяева А. С. На берегах Боспора Киммерийского. Киев, 2004.

Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н.э. – Киев. 1982.

Иванчик А. И. 2019 «Античная литературная традиция» Наследие Кубани Вып. 1: 319-59. Москва.

Ильина Т. А. // Муратова М. Б. 2008. «Вотивные терракоты из дворцового храма на акрополе Пантикапея» Древности Боспора 12.1: 287–333.

Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н. э. Киев, 1983.

Каллистов Д. П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949.

Каллистов Д. П. «Свидетельство Страбона о скифском царе Атее» // ВДИ, 1969. № 1. С. 124-130.

Карышковский П. О. «Монеты Ольвии». — Киев, 1988.

Карышковский П. О. «Античное государство в Северном Причерноморье». — Киев, 1999.

Карышковский П. О. «Мирмекийский клад». Каталог выставки. — СПб, 2004. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.

Копылов В. П. История изучения Елизаветовского моильника на Дону в дореволюционный период // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. Ростов н/Д, 1990. С. 25-35.

Копылов В.П. Первая греческая колония в Приазовье // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1990 году. Азов, 1991. Вып. 10. С. 42-47.

Копылов В. П. Таганрогское поселение в системе раннегреческих колоний Северного Причерноморья // ВДИ, 1999. № 4.

Копылов В. П., Ларенок П. А. Таганрогское поселение (каталог сделанных находок у каменной лестницы г. Таганрог, сборы 1988-1994 гг.). Ростов-на-Дону, 1994.

Копылов В. П., Марченко К. К. К вопросу о взаимодействии этнокультурных массивов на Нижнем Дону и в Северо-Восточном Приазовье в V-III вв. до н. э. (Об этнической принадлежности населения Елизаветовского городища) // Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Ростов н/Д., 1986. С. 22-36.

Коровина А. К. Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове. М., 2002.

Корпусова В. Н. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана у с. Филатовка в Крыму // ВДИ. 1980. № 2.

Кошеленко Г. А.. «Религия и культы» Наследие Кубани Вып. 2: 335-416. Москва. 2010

Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора о ранней истории Боспорского царства // Древнейшие государства Восточной Европы. М. 1999.

Кошеленко Г. А. Эллинизм: к спорам о сущности // Эллинизм: экономика, политика, культура. М., 1990. С. 7-13.

Кошеленко Г. А., Кузнецов В. Д. Греческая колонизация Боспора // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992.

Кругликова И. Т. Киммерик // Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. Москва, 1984.

Крыкин. С. М. Фракийцы в античном Северном Причерноморье. М. 1993.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V–IV ст. до н.е. – К. 1974

Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К. 1993

Крыжицкий С.Д. Ольвия и варвары (проблема влияний) // Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Тез. докл. VII междунар. научн. конф. – Ростов-на-Дону. – 1994. С. 18–19.

Крыжицкий С.Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н.е. До питання про «скіфський протекторат» // Археологія. – № 2. – 2001. С. 21–36.

Крыжицкий С.Д. О критериях присутствия варваров в составе населения ранней Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. – М. – 2006. С. 231–235.

Крыжицкий С.Д. О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI–V вв. до н.э // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. – Запорожье. – 2007. С. 18–25.

Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. 1989. Сельская округа Ольвии. – К. 1989.

Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)/ С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко. – К. 1990.

Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К. 1999

Кузнецов В. Д. Некоторые проблемы торговли в Северном Причерноморье в архаический период // ВДИ, 2000. № 1.

Латышев В. В. *Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis* или Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе в 2-х т., в 5 вып. СПб., 1893-1906.

Лалин В.В. 1966. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Киев. 1966

Латышев В. В. ПОНТИКА. Спб., 1909.

Липавский С.А. Скорченные погребения античных некрополей Северного Причерноморья VI–I вв. до н.э.// Актуальные проблемы историко-археологических исследований. – К. – 1987. С. 99–100.

Лукьяшко С. И., Максименко В. Е. Этнополитическая ситуация на Нижнем Дону и Северо-Восточном Приазовье в VI-V вв. до н. э. // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. Ростов н/Д, 1990. С. 17-25.

Манцевич А. П. Курган Солоха. Л., 1987.

Маринович Л. П., Кошеленко Г. А. Куда и зачем плавал Декея? // Закон и обычай гостеприимства в античном мире. М., 1998.

Маринович Л. П., Кошеленко Г. А. О некоторых исторических фантазиях: Александр Македонский и Боспор Киммерийский // ДБ. Т. 7. М. 2004.

Марченко И. Д. «Некоторые итоги раскопок на Майской горе», Краткое Собрание Института Археологии СССР 95. 1963. С. 86– 90.

Марченко К. К. Боспорские поселения на территории Елизаветовского городища на Дону // ВДИ, 1990. № 1. С. 129-139.

Марченко К. К., Житников В. Г. Исследования Елизаветовского городища на Дону // Новые экспедиционные исследования археологов Ленинграда. Л., 1983. С. 15-16.

Марченко К. К., Житников В. Г., Копылов В. П. Елизаветовское городище на Дону. М., 2000.

Масленников А. А. Греки и варвары на «границах» Боспора (взгляд на проблему к концу тысячелетия) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. М., 1999.

Масленников А. А. Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. М., 2003.

Масленников А. А. Ещё раз о боспорских валах // СА. 1983. № 3.

Масленников А. А. Зенонов Херсонес // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992.

Масленников А. А. Малые и малоисследованные города античного Боспора, Тула, 2004.

Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI-II вв. до н. э. М., 1981.

Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории Боспорского государства в свете новейших археологических исследований в Восточном Крыму // ПИФК, 1996. Т. 1.

Масленников А. А. Эллинская хора на краю Ойкумены. Сельская территория европейского Боспора в античную эпоху. М., 1998.

Мельников О. Н. Нимфей, скифский вождь Самма(...) и две измены Гилона // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. СПб., 2007.

Мозолевский Б. Н. Толстая могила. Автореф. кан. дис. Киев, 1980.

Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ, 1979.

Молев Е. А. Боспорский город Китей. Симферополь-Керчь, 2010.

Молев Е. А. О возможности персидского протектората над Боспором // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб., 2001.

Молев Е. А. Политическая история Боспора в VI-IV вв. до н. э. Нижний Новгород, 1997.

Молев Е. А. Скифы в политической истории Боспора VI-II вв. до н. э. // ВДИ, 2009. №3.

Мурзин В. Ю., Ролле Р. Гибель Великой Скифии и царь Атей // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. М. 2000. С. 216-221.

Ольховский В. С. Погребальные обряды населения степной Скифии (VII-III вв. до н. э.) Автореф. кан. дис. М., 1978.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н. э. // Археология СССР. Свод археологических источников. М., 1966. Вып. Д1-27.

Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из Ольвийской и Никонийской округ (конец VI-III вв. до н.э.) // Структурно-семиотические исследования в археологии. Вып. 2. – Донецк. – 2005. С. 219–266.

Островерхов А.С. Степове Побужжя та Подністров'я у IX-III ст. до н.е. Полемічні замітки з приводу виходу монографії Ю.С. Гребеннікова «Киммерийцы и скифы Степного Побужья IX-III вв. до н.э.(Николаев, 2008. 192 с., илл.) / А.С. Островерхов // Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 3. – Одеса: Паллада. – 2009. С. 39–64.

Островерхов А.С., Отрешко В.М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства СевероЗападного Причерноморья. – К. – 1986. С. 61–66.

Папанова В.А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской. – Киев. 2006.

Передольская А. А. Слоновая кость из кургана Куль-Оба // Государственный Эрмитаж. Труды отдела античного мира. Л., 1945. С. 69-82.

Пичикян И. Р. Малая Азия, Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. М., 1984.

Полин С. В. От Скифии к Сарматии. Киев, 1992.

Погребова Н. Н. К вопросу о происхождении шедевров торевтики из скифских курганов // СА. 1953. XVII. С. 65-72.

Покровская С. Ф. Мелитопольский скифский курган // ВДИ, 1955. № 2. С. 191-199.

Ромашко В. А., Скорый С. А. Блинец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье. Дніпропетровськ. 2009.

Ростовцев М. И. Боспорское царство // Skytika. Избранные труды акад. М. И. Ростовцева // ПАВ, 1993. № 5.

Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л., 1925.

Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России. Петроград, 1918.

Русяева А.С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. – К. – 1975.. С. 174–185.

Русяева А.С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – № 2. – 1986. С. 25–64.

Русяева А. С. Религия понтийских греков в античную эпоху. Киев, 2003.

Сапрыкин С. Ю. Боспорские сюжеты в диалоге Лукиана «Токсарид» // Аристей. 2012. Т. 5. С. 185-209.

Сапрыкин С. Ю. Боспорское царство: от тирании к эллинистической монархии // ВДИ, 2003. № 1. С. 11 и сл.

Сапрыкин С. Ю. Заметки по истории Боспорского царства // ДБ. Т. 7. М. 2004.

Сенаторов С. Н. Лепная керамика эпохи бронзы из Нимфея // Греки и варвары на Боспоре Киммерийском в VII-I вв. до н. э. СПб, 2006.

Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея. // Некрополи боспорских городов // МИА. 1959. № 69.

Скорый С. А., Хохоровский Я., Из Рыжановки – в Скифию // Знание – сила. М., 1997. № 6. С. 121-129.

Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. Киев, 1977.

Скржинская М. В. «Скифские сюжеты в исторических преданиях Ольвииополитов» // Вестник древней истории. — 1982. — № 4. — С. 87—103.

Скржинская М. В. «Скифия глазами эллинов». — СПб, 1998.

Скржинская М. В. «Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья». — Киев, 2010.

Скржинская М. В. «Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья». — Киев, 2014.

Скржинська М. В. «До взаємин скіфів із греками» — Київ 2017.

в Північному Причорномор'ї

Смирнов А. П. Скифы. М, 1966.

Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М., 1984.

Снитко І.О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV–III ст. до н.е. // Археологія. — № 3. — 2009. С. 25–34.

Снитко І.О. Підкурганні поховання некрополів хори Ольвії VI–V ст. до н.е. // Археологія. — № 1. — С. 11–22. Снитко І.О. 2015. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н.е. — К. 2011.

Соколов Г. И. «Античное Причерноморье». — Л., 1973.

Соколова О. Ю. К вопросу о торговых связях Нимфея в VI в. до н. э. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб, 2001.

Соколова О. Ю. Некоторые результаты раскопок Нимфея (1991-2000 гг.) // Греки и варвары на Боспоре Киммерийском в VII-I вв. до н. э. СПб, 2006.

Соколова О. Ю., Павличенко Н. А. Новая посвятельная надпись из Нимфея // Hyperboreus 2002. Vol. 8.

Сокольский Н.И. Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья // САИ. — Вып.: Г 1-17. 1969.

Соловьёв С.Л. Архаическая Березань: (историко-археологический очерк) // АВ. – Вып. 7. – С. 291–308.

Соловьёв С.Л. Из истории полисов Нижнего Побужья: Борисфен и Ольвия // Античное Причерноморье. – СПб. – 2000. С. 94–111.

Сорокина Н. П. Тузлинский некрополь. М., 1957.

Сударев Н. И. Грунтовые некрополи боспорских городов VI-II вв. до н. э. как исторический источник. Автореф. кан. дис. М., 2005.

Суриков И. Е. Две проблемы боспорского политогенеза V-IV вв. до н. э. («Взгляд из Эллады») // Образование Боспорского государства от полиса к царству // Восточная Европа в древности и средневековье. XXIV. М, 2012.

Суриков И.Е. Древнегреческие монеты с легендой ΣΑΜΜΑ: к оценке хода дискуссии // ПИФК. 2004. Вып. 14. С. 316-326.

Тарн В. Эллинистическая цивилизация. М., 1949.

Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. Киев, 1977.

Толстиков В. П. Акрополь Пантикапея – столицы Боспора Киммерийского // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. Москва-Киев-Запорожье, 2007. С. 244-257.

Толстиков В. П. Археологические открытия на акрополе Пантикапея и проблема боспорско-скифских отношений в VI-V вв. до н. э. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб, 2001.

Толстиков В. П. К проблеме «взаимовлияния» эллинской и варварской культур на Боспоре // Боспорский феномен, 2011.

Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства (опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V в. до н. э.) // ВДИ. 1984. № 3.

Толстиков В. П. Ранний Пантикапей в свете новых археологических исследований // ДБ. 2001. Т. 4.

Толстиков В. П., Муратова М. Б. К проблеме пространственного развития пантикапейской апойкии в первой половине VI – первой половине V в. до н. э. // ВДИ, 2013. С. 176-192.

Толстой И. И., Кондаков Н. П. «Русские древности в памятниках искусства». — СПб, 1889. — Вып. 2.

Тохтасьев С. Р. 1983. «Боспорская легенда об Афродите Апатурос», Вестник Древней Истории 2: 111–17.

Тохтасьев С. Р. 1986. «Апатур: История Боспорского святилища Афродиты Урании» Вестник Древней Истории 2: 138-45.

Тохтасьев С. Р. Боспор и Синдика в эпоху Левкона (Обзор новых эпиграфических публикаций) // ВДИ, 2004. № 3. С. 144-179.

Трейстер М. Ю. Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила // Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. Бабина, Водяна и Соболева могилы. Киев, 2005. Прил. № 3. С. 502-512.

Трейстер М. Ю. Погребальный обряд Трёхбратних курганов и проблемы аккультурации // Трёхбратние курганы. Курганный группа второй половины IV-III вв. до н. э. в Восточном Крыму. – Симферополь-Бонн, 2008.

Усачева О. Н., Сорокина Н. П. Кепы // Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. Москва, 1984.

Федосеев Н. Ф. Ещё раз о переправе через Боспор Киммерийский // Археология и история Боспора. Т. III. Керчь, 1999.

Федосеев Н. Ф. К вопросу об ахеменидском влиянии на историческое развитие северопонтийских греческих государств // *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*. Bd. 29.

Финогенова С. И. Гермонасса // Античное наследие Кубани. Т. 1. М., 2010.

Хазанов А. М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников Евразийских степей. М., 1976.

Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — Киев, 2005.

Цветаева Г. А. Курганный некрополь Пантикапея // МИА, № 56. М., 1957.

Черненко Е. В. «Скифо-персидская война». Наукова думка. Київ, 1984.

Шауб И. Ю. «Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье. VII–IV вв. до н.э.» Санкт-Петербург. 2007

Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфликт в истории античного мира // Проблемы скифской археологии. М., 1971. С. 54-63.

Шелов Д. Б. Царь Атей // НИС, 1965. С. 16-40.

Шелов-Коведяев Ф. В. Образование Боспорского государства (VI – IV вв. до н. э.). Автореф. кан. дис. М., 1983.

Шилов В. П. Раскопки Елисаветовского могильника в 1959 г. // СА, 1961. № 1. С. 150-168.

Штітельман Ф. М. «Античне мистецтво». Мистецтво. Київ, 1977.

Шургая И. Г. Нимфей, Мирмекий, Тиритака, Порфмий, Илурат // Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. Москва, 1984.

Эдаков А. В. Поход Дария I в Северное Причерноморье в свете египетской исторической традиции // Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Ростов н/Д., 1986. С. 14-21.

Яблонский Л. Т. «Скифская триада и проблема этничности археологических признаков» 1990.

Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. М., 1990. С. 249-309.

Яйленко В. П. Очерки этнической и политической истории Скифии в V–III вв. до н. э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. Москва-Киев-Запорожье, 2007. С. 61-118.

Яйленко В. П. Тысячелетний Боспорский Рейх. М. 2010.

Яковенко Э. В. О дипломатических контактах Боспора со Скифией времён Атея (к истории международных отношений в Причерноморском регионе) //

Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Ростов н/Д., 1986. С. 43-53.

Яковенко Э. В. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. Киев, 1970.

Яковенко Э. В. Скифы на Боспоре (Греко-скифские отношения в VII-III вв. до н. э.). Автореф. док. дис. М., 1965.

Яковенко Э. В. Скіфи східного Криму в V–III ст. до н. е. Київ, 1974.

Alexandrescu P. Les importations grecques dans les bassins du Dniepr et du Boug // RA. 1974. P. 63-72.

Boardman J. Greek burial customs. London and Southampton. 1971.

Boardman J. The Greeks overseas. London, 1964.

Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd Russland // Prähistorische Zeitschrift. Bd. V. – Leipzig. 1913.

Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. Frankfurt am Mein: Lang. – Bern. – N. York. 1983.

Grach N. L. Kul-Oba Studies. Part II. The Kul-Oba “King” // Ancient civilizations from Scythia to Siberia. Leiden, 2001. Vol. 7. № 1-2. P. 19-28.

Kaczanowski K., Kosydarski A., Niedzwiecka E. Results of 1998–2004 anthropological studies at an ancient burial site at Koshary (the Ukraine) // Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies – 2006. – Krakow. – 2008. P. 53–61.

Kurtz D.C., Boardman J. Greek burial customs. London and Southampton. 1971.

Lungu V. Greek – Ionien Necropoleis in the Black Sea area: Cremation and Colonisation // Archaic Greek Culture: History, Archeology, Art and Museology. BAR International Series. 1350. Oxford: Edited by Foxit Reader Copyright (C) by Foxit Software Company, 2005–2007 For Evaluation Only. – 2010. P. 51–58.

Malkin, I. 1987. Religion and Colonization in Ancient Greece. Leiden.

Maya Muratov «Greek Religion in the Northern Black Sea: The Case of the Bosporan Kingdom» 2015.

Reeder Ellen O. Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine. New York, 1999.

Schliz A. Beiträge zur prähistorischen Ethnologie. II. Die Grabhügel auf dem Gute Maritzyn // Prähistorische Zeitschrift. Bd. V. Heft 1–2. – 1913. S. 114–148.

Scholl T., Zin'ko V. Archeological Map of Nymphaion (Crimea). Warsaw, 1999.

Scythian Gold. The Treasures from Ancient Ukraine. Ed. D. Reeder. — New York, 1999.

Spencer M. R. «Problems in the Study of the Late Bronze Age and Early Iron Age Eurasian Steppe and Periphery, and the Relationship Between Archaeology, Anthropology and History" 1998.

Ustinova, Y. «The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God». Leiden, Boston, MA, and Köln. 1999

Ustinova, Y. «Apollo Iatros: A Greek God of Pontic Origin», in Die Griechen und ihre Nachbarn am Nordland des Schwarzen Meers, ed. Klaus Stähler and Gabriele Gudrian, 2009 p. 245–98.

Vinogradov Yu. G. Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer // Xenia. Konstanz, 1981.

РЕЗЮМЕ

Дослідження присвячене процесу утворення та подальшого розвитку взаємин між греками та варварським населенням які мешкали на території Північного Причорномор'я. Окрім безпосереднього вивчення історичних даних особлива увага була присвячена контекстним подіям, процесам та явищам, що мали вплив на причини, цілі та стимули для розвитку полісів та держав. Окремі параграфи праці були присвячені історичному фону досліджуваних процесів, релігійним та культурним змінам та подіям що вплинули на події не тільки у регіоні, а й усьому світі. У висновку зазначено, що спочатку взаємини мали нейтральний характер, згодом це еволюціонувало в партнерство чи збір данини в деяких полісах, а в інших полісах в грабіжництво, конфлікти та навіть альянси.

SUMMARY

The investigation is dedicated to the process of establishing and further developing mutual relations between the Greeks and the barbarian populations that inhabited the territory of the Black Sea Coast. In addition to the thorough interpretation of historical data, particular attention was devoted to contextual phenomena, processes, and occurrences that had little impact on the causes, goals, and incentives for the development of countries and powers. The remaining paragraphs were dedicated to the historical background of the investigative processes, religious and cultural changes, and trends that affected not only the region but the whole world. It was established that initially, these interactions had a neutral character, which later evolved into partnerships and the collection of tribute in some fields, and in other fields into robbery, conflicts, and alliances.